

PIOTR SZUKIEL

Wrocław

ORCID: [0000-0002-0434-1545](https://orcid.org/0000-0002-0434-1545)

ŚLĄSKIE *LIBRI ORDINARII* Z PIERWSZEJ POŁOWY XV W. STAN BADAŃ NAD TYPEM RĘKOPISÓW, PRZYCZYNY POWSTAWANIA, KATALOG*

SILESIAN *LIBRI ORDINARII* FROM THE 1ST HALF OF 15TH CENTURY. THE STATE OF RESEARCH ON THIS TYPE OF MANUSCRIPTS, REASONS FOR THEIR CREATION, CATALOGUE

ABSTRACT: The paper discusses the current state of research on medieval European *libri ordinarii*, focusing on those written in the 1st half of the 15th century in Silesia. Within the present work, the circumstances of their introduction were reconstructed and the character of the manuscripts was described; an attempt was also made to show the probable ways through which the ideas of creating manuscripts of this type spread to Silesia from neighbouring countries. Finally, the relationship between the appearance of venerating church feasts in the *triplex* rite in the liturgical practice of the churches in the diocese of Wrocław in the 1st half of 15th century and the popularisation of *libri ordinarii* was examined. The above disquisition is complemented with a catalogue of the preserved *libri ordinarii* from the diocese of Wrocław.

KEYWORDS: Liber ordinaries, liturgy, Middle Ages, diocese of Wrocław, diocesan synods in Middle Ages, canon regulars

* Artykuł jest poszerzoną wersją jednego z rozdziałów dysertacji doktorskiej pt. *Liturgia konwentu kanoników regularnych św. Augustyna na Piasku we Wrocławiu w świetle Liber ordinarius z 1440/1584 r.*, napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. Marka Derwicha i obronionej w marcu 2019 r. w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Wrocławskiego.

„Tak zaś nie godzi się członki oddzielać od głowy [ciała] i wstrętną jest ta część, co jedność [ciała] niweczy [...]”

Statuty diecezjalne biskupa Waclawa (1410 r.), art. 6

Wstęp

Od ponad 150 lat podejmowane są badania nad średniowieczną liturgią diecezji wrocławskiej. Mimo najbogatszej wśród wszystkich diecezji gnieźnieńskiej prowincji kościelnej spuścizny źródeł liturgicznych z tamtego czasu, dotychczasowe publikacje kreślą zaledwie jej cząstkowy obraz¹. Wśród licznych źródeł znajdziemy także, powstające po 1410 r. unikatowe w skali metropolii gnieźnieńskiej rękopisy liturgiczne, zaliczające się do grupy tzw. *libri ordinarii*².

Jak wykazały badania towarzyszące niniejszemu studium, ich powstawanie związane jest nierozdzielnie z procesem kodyfikacji i ujednoczenia liturgii zapoczątkowanym w diecezji wrocławskiej w ostatnich latach pontyfikatu biskupa Waclawa (1386–1417) i kontynuowanym za rządów jego następców: Konrada (1417–1447) i Piotra Nowaka (1447–1456)³. Precyzyjniej ramy czasowe tego procesu rozciągnąć można między dwoma synodami diecezji wrocławskiej, one będą stanowić także okres podejmowanych przez nas badań. Jego początek stanowi synod odbyty w 1410 r. pod przewodnictwem biskupa Waclawa⁴. Na mocy art. 6 statutów synodalnych wprowadzono w diecezji wrocławskiej, pod groźbą kary

¹ Przekonanie to wyraził już Helmut Jan Sobeczko, *Liturgia katedry wrocławskiej według przedtrydenckiego Liber ordinarius z 1563 roku (Opole, Archiwum Diecezjalne, rkps nr M 1)*, Opole 1993 (Rozprawy i opracowania. Instytut Teologiczno-Pastoralny w Opolu, 8), s. 29. Na zaniechanie badań nad liturgią diecezji wrocławskiej w średniowieczu w ostatnim czasie zwrócił także uwagę Józef Waclaw Boguniowski, *Rozwój historyczny ksiąg liturgii rzymskiej do Soboru Trydenckiego i ich recepcja w Polsce*, Kraków 2001, s. 197.

² W granicach prowincji występowały także *libri ordinarii* w krzyżackiej (np. Toruń) spuściznie źródłowej pod nazwą *Notula*. Badania nad nimi omawia Anette Löffler, *Der Liber Ordinarius und die Liturgie des Deutschen Ordens*, [w:] *Neue Studien zur Literatur im Deutschen Orden*, hrsg. von Arno Mentzel-Reuters, Bernhard Jähnig, Marburg 2014 (Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur, Beihefte 19), s. 93–104. Znamy także jeden *liber ordinarius* z Gniezna z połowy XV w. i jeden krakowski, zob. Józef Waclaw Boguniowski, *Ordinarium olomucense-cracoviense. Studium krytyczne*, „Nasza Przeszość”, 95 (2001), s. 5–27.

³ O pontyfikatach biskupów Konrada i Piotra Nowaka zob. Józef Mandziuk, *Historia Kościoła katolickiego na Śląsku*, t. 1: *Średniowiecze*, cz. 2: *Od 1417 do 1520 roku*, Warszawa 2010, s. 292–307 (tutaj także bibliografia). Synody diecezjalne obu biskupów zob. *Synody diecezji wrocławskiej i ich statuty*, wyd. Jakub Sawicki, na podstawie materiałów przysposobionych przy udziale Alfreda Sabischa, Wrocław 1963 (Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne, 10), s. 117–168.

⁴ O pontyfikacie biskupa Waclawa zob. Józef Mandziuk, *Historia Kościoła katolickiego na Śląsku*, t. 1: *Średniowiecze*, cz. 1: *(Do 1417 roku)*, Warszawa 2010, s. 483–492 (tutaj także literatura). Synody diecezjalne pontyfikatu biskupa Waclawa zob. *Synody diecezji wrocławskiej*, s. 100–117.

kanonicznej, nakaz sprawowania liturgii wedle zwyczajów chóru katedry św. Jana Chrzciciela. Mając na względzie wspomniany artykuł, na potrzeby podjętych tu badań używać będziemy w stosunku do niego określenia „synod unifikujący”. W jego konsekwencji powstawać zaczęły rękopisy zawierające opis liturgii wedle wzoru liturgii katedralnej dla danego ośrodka – *libri ordinarii*, z których zachowało się do dziś dziewięć (jeden w kopii z 1584 r.).

Górną granicę podjętych badań stanowi synod z 1448 r., odbyty pod przewodnictwem biskupa Piotra Nowaka. W jego statutach przypomniano, prawie w dosłownym brzmieniu, art. 6 statutów Waclawa, dodatkowo prawodawca zapowiedział ogłoszenie katedralnego *ordinariususa* jeszcze w tym samym roku.

Badania nad śląskimi *libri ordinarii* powstałymi w zakreślonym wyżej okresie poprzedzi podsumowanie dotychczasowego europejskiego i polskiego stanu badań nad rękopisami z tej grupy, odgrywającymi – jak zaprezentujemy – główny środek unifikacji liturgii w diecezji wrocławskiej. Następnie podjęte zostaną wątki badawcze, dotychczas nieobecne w historiografii śląskiej, wskazujące na prawdopodobne drogi przenikania na Śląsk z krajów ościennych idei wprowadzania do użytku rękopisów tego typu. Zrekonstruujemy proces ich powstawania w diecezji wrocławskiej w pierwszej połowie XV w., wskazując także osoby, które przyczyniły się do jego realizacji.

Do dziś, mimo zasobnej spuścizny źródłowej i podejmowanych na jej podstawie studiów, nie zauważono niejednorodnego charakteru *libri ordinarii*, powstałych zasadniczo – jak wykażą dalsze rozważania – w latach 1410–1431/1432 oraz w drugim etapie od 1432 do 1448 r.⁵ W dotychczasowych badaniach nie zwrócono dostatecznej uwagi na nierozzerwalny związek powstawania w tym samym okresie, co omawiane *libri ordinarii*, wielu innych źródeł liturgicznych dla różnych ośrodków kościelnych na Śląsku.

Jako uzupełnienie podjętych w artykule wątków opracowany został katalog *libri ordinarii* z ośrodków diecezjalnych i kanoników regularnych (stosujących także liturgię diecezjalną, z akomodacjami własnymi) z pierwszej połowy XV w., będący uzupełnieniem, a w znacznej części gruntowną rewizją, dotychczasowych badań nad nimi.

⁵ Józef Mandziuk, *Wrocławskie księgi liturgiczne*, „Prawo Kanoniczne. Kwartalnik prawnohistoryczny”, 34 (1991), 3–4, s. 193–202; Franciszek Wolnik, *Diecezjalne i zakonne Libri Ordinarii źródłem do badania średniowiecznej liturgii śląskiej*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego”, 18 (1998), s. 189–211; Stanisław Araszczyk, *Przedtrydenckie wrocławskie księgi liturgiczne*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny”, 4 (1996), 1, s. 63–69.

Europejskie i śląskie *libri ordinarii* – stan badań

W ścisłym sensie *libri ordinarii* nie były księgami liturgicznymi, nie używano ich w czasie liturgii, służyły jej przygotowaniu. Pierwsze pojawiły się w klasztorach, a ich najstarsze zachowane rękopisy pochodzą z XI w. Spisywanie ich było efektem kodyfikacji zwyczajów liturgicznych będących wcześniej domeną tradycji ustnej. Proces ten trwał aż do późnego średniowiecza, sięgając czasów soboru trydenckiego (1545–1563). W akcji tej brały udział klasztory, kapituły i inne korporacje duchownych oraz parafie. Kodyfikacji zwyczajów liturgicznych towarzyszyły ich rewizja, uzupełnianie, w konkluzji zaś spisywanie. Zawierającym je rękopisom nadawane były różne tytuły, układ ich treści był także często niejednorodny, jednak ze względu na cechy wspólne i przeznaczenie badacze zaliczają je do grupy nazywanej we współczesnej historiografii *libri ordinarii*⁶.

Schyłkiem okresu popularności omawianych rękopisów było upowszechnienie się druku w drugiej połowie XV w. Drukowane księgi liturgiczne zawierały już znacznie więcej rubryk, i to o wiele dokładniejszych niż rękopisy, co w konsekwencji sprawiło, że powstawały rzadziej, a te istniejące powoli traciły ekspozowane miejsce jako regulatory liturgii w poszczególnych ośrodkach. Proces ten przypieczerowały reformy i upowszechnienie liturgii rzymskiej zapoczątkowane przez sobór trydencki, co doprowadziło w wielu miejscach do powolnego zaniku i likwidacji lokalnych zwyczajów liturgicznych w imię realizacji programu soboru. Mimo to *libri ordinarii* pozostawały w użytku w wielu miejscach jeszcze blisko przez 100 lat lub dłużej.

Choć *libri ordinarii* stały się obiektem badań już pod koniec XVII w., pierwsze próby nadania jednej nazwy wszystkim tego typu rękopisom, funkcjonującym dotąd pod różnymi tytułami, pojawiły się w latach 50. XX stulecia wśród badaczy niemieckich⁷. Jednak dopiero 30 lat później usystematyzowania ich i wyłonienia jednej definicji dla nich podjął się Edward Folley⁸. Podsumowując ówczesny stan badań, zdefiniował on sześć podstawowych cech księgi, na podstawie których

⁶ Przytacza je Edward Foley, *The Libri ordinarii: an introduction*, „Ephemerides Liturgicae”, 102 (1988), s. 127–137, tutaj s. 133: *Ordinarius, Ordinarium, Ordinale, Ordo, Ordo ecclesiasticus, Ordo officiorum, Officium ecclesiasticum, Breve, Breve servitii, Rubrica, Observantiae*, także *Consuetudines, Consuetudinarium, Liber ceremonium, Mores, Directorium, Directorium chori, Manualae, Caeremoniale* lub *Rituale*.

⁷ Jako „Regiersbuch” zob. Balthasar Fischer, *Die jährliche Schiffsprozession des mittelalterlichen Trierer Dom- und Stiftsklerus auf der Obermosel*, „Trierisches Jahrbuch”, 5 (1954), s. 6–12.

⁸ Folley, *The Libri ordinarii*, s. 133.

można ją było zaliczyć do typu wzorcowego średniowiecznego *ordinarius*a: 1. nie używano jej podczas liturgii, służyła tylko do jej przygotowania; 2. zawierała szczegółowe informacje dotyczące odprawiania *officium divinum* i mszy; 3. zawierała także wskazówki do sprawowania różnych nabożeństw w ciągu roku; 4. treść dostosowana była do układu roku liturgicznego obu cykli; 5. zawierała nie tylko rubryki, ale także incipity tekstów liturgicznych używanych w czasie sprawowania liturgii; 6. treść ukazywała lokalną specyfikę danej katedry, kolegiaty lub klasztoru⁹. Przeznaczenie omawianego typu rękopisów i miejsce ich przechowywania – zakrystia, sprawiły, że w najnowszych polskich badaniach zaczęto używać w stosunku do nich terminu „księgi zakrystii”¹⁰.

W ostatnim czasie podsumowaniem stanu badań nad *libri ordinarii* zajął się niemiecki badacz Tillmann Lohse¹¹. W 2012 r. opublikował on bardzo wyczerpujący artykuł, w którym zaprezentował, omówił i poddał ocenie ówczesny stan badań nad rękopisami, inkunabułami i starodrukami należącymi do grupy *ordinariusów*. Scharakteryzował też przyczyny powstawania tego typu źródeł i wskazał kierunki badań¹² oraz dyscypliny podejmujące studia nad tym typem rękopisów¹³, uwzględniając również badania interdyscyplinarne¹⁴. Do artykułu dołączył trzy aneksy. Pierwszy zestawia dotychczas wydane monografie (lub artykuły) na temat katedralnych i diecezjalnych *libri ordinarii* (rękopisów, inkunabułów i starodruków) powstałych w granicach Rzeszy Niemieckiej do czasów soboru trydenckiego¹⁵, dwa pozostałe zawierają edycje fragmentów dwóch *ordinariusów* z 1163 i z 1522 r.¹⁶ Rzetelne badania podjęte przez Lohsego pozwalają nie przytaczać nam ponownie zebranej i ocenionej przez niego literatury. Jedyne mankament, jaki można zauważyć w przywołanym studium, to niepełna znajomość polskich badań nad *libri ordinarii*, spośród których uwzględniono tylko dwie publikacje Helmuta Sobeczki: edycję *ordinarius*a kolegiaty św. Jakuba w Nysie z 1563 r.¹⁷ oraz ogłoszony po

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Andrzej Suski, *Wydania średniowiecznych rękopisów liturgicznych typu Libri ordinarii*, „Liturgia Sacra. Liturgia – Musica – Ars”, 28 (2022), 2, s. 163–203.

¹¹ Tillmann Lohse, *Stand und Perspektiven der Liber ordinarius-Forschung*, [w:] *Liturgie in mittelalterlichen Frauenstiften. Forschungen zum Liber ordinarius*, hrsg. von Klaus Gereon Beuckers, Essen 2012 (Essener Forschungen zum Frauenstift, 10), s. 215–255.

¹² *Ibidem*, s. 222–232.

¹³ *Ibidem*, s. 226–229.

¹⁴ *Ibidem*, s. 218–215.

¹⁵ *Ibidem*, s. 240–250.

¹⁶ *Ibidem*, s. 250–255.

¹⁷ *Ibidem*, s. 241; Sobeczko, *Liturgia katedry wrocławskiej*.

niemiecku artykuł tego autora będący streszczeniem badań nad wspomnianym źródłem¹⁸. Dodatkowo Lohse umieścił błędnie w aneksie rękopis BUWr I Q 173¹⁹ w miejsce rękopisu ADO Ms 1, który stanowił podstawę badań Sobeczki²⁰.

Od momentu opublikowania artykułu Lohsego ukazało się kilka publikacji będących głównie wynikami badań nad *libri ordinarii* o proveniencji diecezjalnej²¹. Studia nad nimi podjęli uczeni austriaccy²², włoscy²³, holenderscy²⁴ i niemieccy²⁵. Dotyczyły one zapisów monodii chorałowej²⁶, obchodów roku liturgicznego ważnych

¹⁸ Helmut Jan Sobeczko, *Der Liber Ordinarius der Breslauer Kathedrale von 1563 und seine Ortsangaben für die Feier der Liturgie*, [w:] *Heiliger Raum. Architektur, Kunst und Liturgie in mittelalterlichen Kathedralen und Stiftskirchen*, hrsg. von Franz Kohlschein, Peter Wünsche, Münster 1998 (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen, 82), s. 187–206.

¹⁹ W przywoływaniu rękopisów z Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu (dalej cyt.: BUWr), a także w przypadku innych bibliotek i archiwów, mianowicie: Archiwum Diecezjalnego w Opolu (dalej cyt.: ADO) oraz Archiwum i Biblioteki Kapituły Katedralnej we Wrocławiu (dalej cyt.: ABK-KWr), po skrócie podajemy od razu sygnaturę bez poprzedzania jej zapisem „sygn.”.

²⁰ Lohse, *Stand und Perspektiven*, s. 241. *Liber ordinarius* umieszczony w aneksie przez Lohsego powstał dla kościoła parafialnego św. Jana Chrzciciela w Nysie (po 1410 r.), zob. Aneks nr 1, poz. 1.

²¹ Znaczna część badań, będąca głównie wynikiem (współ)pracy niemieckich i holenderskich uczonych, opublikowana została w tomie *Unitas in pluralitate. Libri ordinarii als Quelle für die Kulturgeschichte*, hrsg. von Charles Caspers, Louis van Tongeren, Münster 2015 (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen, 103).

²² Franz Karl Praßl, *Der Salzburger Liber Ordinarius aus dem Jahre 1198 und seine Liturgiekommentare*, [w:] *Unitas in pluralitate*, s. 105–128; *idem*, *Der Salzburger Liber Ordinarius (1198) und seine Bearbeitungen als Hinweise auf theologische, liturgische (und musikalische) Veränderungen*, „Editio. Internationales Jahrbuch für Editionswissenschaft”, 31 (2017), s. 32–58.

²³ *Liber Ordinarius* diecezji Bergamo we Włoszech, spisany przez Giovanniego Barozzi, biskupa Bergamo (1449–1465) i patriarchę Wenecji (1465–1466), zob. Giovanni Barozzi, *Liber ordinarius divinarum officiorum et consuetudinum Ecclesiae Pergami (1456–1464)*, a cura di Paolo Cavaliere, Michela Gatti, Daniele Piazzi, Milano 2015 (Fonti e strumenti per la storia e l'arte di Bergamo, 4).

²⁴ Podsumowania badań holenderskich, zob. Ike de Loos, *Libri ordinarii of the Low Countries. Observations regarding Filiation and Diversity*, [w:] *Unitas in pluralitate*, s. 81–104; Louis van Tongeren, *A Blending of Genres. The Special Nature of the Liber Ordinarius of Sr. Saviour's or Oudmunster in Utrecht*, [w:] *ibidem*, s. 129–158; Edward Foley, *The Abbey Church of St.-Denis. Liber ordinarius Bib. Maz. 526 and its Contribution to Understanding the Church's Architecture*, [w:] *ibidem*, s. 159–180; Bram van den Hoven van Genderen, *Posture and Behaviour. Customaries of three Utrecht Chapters Regarding Correct Liturgical Practice*, [w:] *ibidem*, s. 269–298; Charles M.A. Caspers, *The Spiritual Meaning of the Feasts of Trinity Sunday and Corpus Christi in the Low Countries. An Exploration with the Aid of libri ordinarii*, [w:] *ibidem*, s. 357–380.

²⁵ Matthias Hamann, *Atque nihil uel semiliteratum moraretur – und damit auch den Halbgebildeten nichts aufhalte. Die Erneuerung liturgischer Bücher durch Albrecht von Brandenburg im Licht des Liber Ordinarius Hallensis (1532)*, [w:] *Unitas in pluralitate*, s. 55–80. Badania nad *liber ordinarius* diecezji Passau w Niemczech zob. Robert Klugseder, *Der mittelalterliche Liber ordinarius der Diözese Passau: Entstehungs- und Wirkungsgeschichte*, „Studien zur Musikwissenschaft”, 57 (2013), s. 11–43.

²⁶ Wolfgang Becker, *Die gregorianischen Gesänge des Essener Liber ordinarius. Transkription und vergleichende Untersuchungen zu den Gesängen aus den Handschriften Essen Hs. 19 und Düsseldorf Ms. C 47*, Hamburg 2014 (Schriftenreihe Studien zur Musikwissenschaft, 28).

ośrodków pielgrzymkowych Rzeszy Niemieckiej²⁷, śmierci i obrzędowości funeralnej²⁸, architektury sakralnej²⁹ oraz sakrotopografii³⁰. Są to prace oparte na solidnej znajomości źródeł i literatury.

W ostatnich latach doszło także do przełamania klasycznego traktowania *libri ordinarii* jako źródeł będących w głównej mierze obiektem badań z perspektywy historii liturgii i liturgiki. W publikacjach zauważalne jest nowatorskie spojrzenie na ten typ źródeł. Zainicjowano, niebudzące wcześniej zainteresowania uczonych z racji znikomej liczby zachowanych materiałów źródłowych, interdyscyplinarne badania nad późnośredniowiecznymi *ordinariusami* miejskich kościołów parafialnych. *Libri ordinarii* dostarczają niekiedy wiedzy o wyposażeniu wnętrza tych świątyń, a skonfrontowane z innymi źródłami, np. z wczesnonowoczesnymi protokołami wizytacyjnymi, pozwalają podejmować nowe wątki badawcze nad późnośredniowieczną religijnością miejską³¹. Badacze niemieccy podjęli się dodatkowo syntezy pozwalającej ukazać związek przemian charakteru ksiąg liturgicznych i *libri ordinarii* od późnego średniowiecza do czasów wczesnonowoczesnych³².

²⁷ Andreas Möhlig opublikował zachowane fragmenty najstarszego *ordinariusia* jednego z najważniejszych kościołów Rzeszy, akwizgrańskiego kościoła NMP należącego do kanoników regularnych, miejsca koronacji cesarskich i licznych pielgrzymek, Andreas Möhlig, *Kirchenraum und Liturgie. Der spätmittelalterliche Liber ordinarius des Aachener Marienstifts*, Köln 2016 (Bonner Beiträge zur Kirchengeschichte, 29).

²⁸ Brigitta Falk, Anna Pawlik, *Liturgie und Memoria: die Schatzstücke im Essener Liber ordinarius*, [w:] *Netzwerke der Memoria*, hrsg. von Jens Lieven, Michael Schlagheck, Barbara Welzel, Essen 2013, s. 119–156; Michael Stephan Driscoll, *Reconstructing Liturgical History before the libri ordinarii. The Role of Medieval Women in Death and Burial Practices*, [w:] *Unitas in pluralitate*, s. 299–326; Jürgen Bärsch, *Totenliturgie im spätmittelalterlichen Frauenstift Essen. Die exequiae mortuorum nach dem Liber Ordinarius*, [w:] *ibidem*, s. 327–356.

²⁹ Kees van der Ploeg, *Preserving and Reshaping. The Intricacies of Liturgy and Architecture at St. Lebuinus', Deventer*, [w:] *Unitas in pluralitate*, s. 181–204.

³⁰ Andreas Odenthal, *Liturgie, Sakraltopographie und Saliermemorie. Eine Spurensuche zum theologischen Grundkonzept des Speyerer Domes anhand des Liber Ordinarius aus dem 15. Jahrhundert*, [w:] *Der Dom zu Speyer. Konstruktion, Funktion und Rezeption zwischen Salierzeit und Historismus*, hrsg. von Matthias Müller, Matthias Untermann, Dethard von Winterfeld, Darmstadt 2013, s. 279–296.

³¹ *Idem*, *Pfarrlicher Gottesdienst vom Mittelalter zur Frühen Neuzeit: eine Problemskizze aus liturgiewissenschaftlicher Perspektive*, [w:] *Die Pfarrei im späten Mittelalter*, hrsg. von Enno Bünz, Gerhard Fouquet, Ostfildern 2013 (Vorträge und Forschungen, 77), s. 157–212; Tongeren, *A Blending of Genres*, s. 129–158.

³² Andreas Odenthal, *Adaptation – Addition – Substitution – Revision. Formen der Überlieferung in liturgischen Quellen vom Spätmittelalter zur Frühen Neuzeit*, [w:] *Unitas in pluralitate*, s. 29–54.

Wśród nowatorskich badań ostatnich lat wspomnieć też trzeba o wykorzystaniu *ordinariusów* jako źródeł do badań nad dochodami klasztorów u schyłku XVI stulecia³³, a także nad szeroko pojętą kulturą materialną³⁴.

Pośród publikacji z lat 2012–2020 szczególną uwagę zwraca monografia Mathiasa Hartmanna poświęcona *ordinariusowi* kolegiaty św. Maurycego, Magdaleny i Erazma z Halle, który spisany został w 1532 r. z nakazu kardynała Albrechta von Brandenburg (1490–1545), arcybiskupa Moguncji i Magdeburga, po erygowaniu przez niego wspomnianej kolegiaty³⁵. Jest to dzieło o tyle ważne dla studiów nad liturgią późnośredniowieczną, że opracowany w nim rękopis był świadkiem pierwszych przemian, jakie dokonywały się w liturgii katolickiej miast Rzeszy u progu reformacji, głównie za przyczyną autorów tego manuskryptu, prepozyta Michaela Vehe i kanonika Crotusa Rubeanusa, rektora uniwersytetu w Erfurcie i autora słynnego dzieła *Listy ciemnych mężów*. Spoza obszaru niemieckojęzycznego na wyróżnienie zasługują z kolei dwie prace o *ordinariusie* klasztoru kanoniczek regularnych św. Gertrudy w Nivelles³⁶. Pierwsza z nich jest zbiorem artykułów, w których podjęto badania nad rękopisem z Nivelles z perspektywy źródłoznawstwa³⁷, kultu patronki opactwa³⁸, liturgii konwentualnej³⁹ oraz architektury kościoła opackiego św. Gertrudy⁴⁰.

³³ Inga Behrendt, *Liturgie und Finanzen. Stiftungsvermerke im Liber Ordinarius A-Gu 756 von Seckau in Österreich*, [w:] *Unitas in pluralitate*, s. 205–230.

³⁴ Charles M.A. Caspers, Louis van Tongeren, *Libri ordinarii als Quelle für die Kulturgeschichte. Zur Einführung*, [w:] *Unitas in pluralitate*, s. 1–14; *eidem*, *Libri ordinarii as a Source for Cultural History. Introduction*, [w:] *ibidem*, s. 15–28; Casper H. Staal, *Die Schaumkellen von Oudmunster in Utrecht. Die Identifikation eines liturgischen Geräts*, [w:] *ibidem*, s. 251–268.

³⁵ Matthias Hamann, *Der Liber Ordinarius Hallensis 1532 (Staatsbibliothek Bamberg, Msc. Lit. 119). Liturgische Reformen am Neuen Stift in Halle an der Saale unter Albrecht Kardinal von Brandenburg*, Münster 2014 (Jerusalem Theologisches Forum, 27).

³⁶ Thomas Forrest Kelly, Martin Klöckener, *The Liber Ordinarius of the Abbey of St. Gertrude at Nivelles: Harvard University, Houghton Library MS Lat. 422*, Münster 2020 (Spicilegium Friburgense, 48); *The Liber Ordinarius of Nivelles (Houghton Library, MS Lat. 422). Liturgy as Interdisciplinary Intersection*, ed. Jeffrey F. Hamburger, Eva Schlotheuber, Tübingen 2020 (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation, 111).

³⁷ Jeffrey F. Hamburger, *Description of the Liber ordinarius of Nivelles, Houghton Library, MS Lat 422 and the Date of its Decoration*, [w:] *The Liber Ordinarius of Nivelles*, s. 11–14; Albert Derolez, *Codicology and Paleography of the Nivelles Liber ordinarius*, [w:] *ibidem*, s. 15–34.

³⁸ Bonnie Effros, *Elizabeth de Bierbais and the Relics of Gertrude of Nivelles*, [w:] *The Liber Ordinarius of Nivelles*, s. 153–164.

³⁹ Alison I. Beach, *Placet nobis electio: The Election and Investiture of the Abbess at Fourteenth-Century Nivelles*, [w:] *The Liber Ordinarius of Nivelles*, s. 165–174.

⁴⁰ Louis van Tongeren, *Holy Week in Nivelles*, [w:] *The Liber Ordinarius of Nivelles*, s. 239–244; Charles M.A. Caspers, *On the Road: The Processions of the Nivelles' Canonesses and their Attitude towards the Outside World (c. 1350)*, [w:] *ibidem*, s. 255–278.

Druga zaś, będąca jej dopełnieniem, to krytyczna edycja *ordinariusus* opactwa św. Gertudy⁴¹.

Historiografia polskich, a ściślej mówiąc głównie śląskich, *libri ordinarii* jest znacznie skromniejsza niż dorobek zachodnioeuropejskich badaczy. Rękopisy z tej grupy zauważone zostały przez badaczy na początku XX w. Pierwszymi, którzy podjęli badania nad nimi, byli Lambert Schulte⁴² i Franziskus Schubert⁴³. Obaj, na łamach diecezjalnej gazety „Schlesische Pastoralblatt”, publikowali fragmenty – wraz z komentarzem historyczno-liturgicznym – *Modus agendi in ecclesia Wratislaviensi et quod est de officio sacristianorum*, podręcznika-*ordinariusus* dla zakrystianów (świątników) katedry św. Jana Chrzciciela we Wrocławiu, powstałego w znacznej części w 1448 r.⁴⁴ W 1936 r. Schubert wydał obszerne fragmenty rękopisu, jednak nie kontynuował prac nad jego edycją⁴⁵.

Po wojnie wznowiono badania nad śląskimi *libri ordinarii*. Waclaw Schenk wykorzystał cztery śląskie *ordinariusus* w badaniach nad kultem św. Stanisława w diecezji wrocławskiej w średniowieczu⁴⁶. W tym samym czasie w swoich studiach nad wrocławskimi synodami diecezjalnymi *Modus agendi* uwzględnił Jakub Sawicki, ale błędnie – tak jak Schenk – zaliczył go do rytuałów, jednocześnie twierdząc, że rękopis zawiera wzorcowy opis liturgii katedralnej i powstał w wyniku realizacji zapowiedzianego przez biskupa wrocławskiego w statutach synodalnych z 1448 r. ogłoszenia nowego katedralnego *ordinariusus*⁴⁷.

Dopiero pod koniec lat 70. XX w. Kazimierz Dola wykorzystał szerzej w badaniach trzy śląskie *libri ordinarii* oraz wspomniany już *Modus agendi*, rekonstruując

⁴¹ Eva Schlotheuber, Jeffrey F. Hamburger, *Document Edition and Translation*, [w:] *The Liber Ordinarius of Nivelles*, s. 380–445.

⁴² Lambert Schulte, *Aktenmäßige Beiträge zur Geschichte des Breslauer Bußwesens im Mittelalter*, „Schlesisches Pastoralblatt”, 36 (1915), 10, s. 147–149; *idem*, *Aktenmäßige Beiträge zur Geschichte des Breslauer. Bußwesens im Mittelalter*, Breslau 1918.

⁴³ [Franziskus] Schubert, *Ein altes Osterspiel*, „Schlesisches Pastoralblatt”, 48 (1928), 4, s. 61–62.

⁴⁴ ABKKWr IIIa 13a. Pod tą samą sygnaturą znajduje się także jego odpis sporządzony około 1910 r. przez ks. Maxa Unterlauffa.

⁴⁵ *Ex Modo agendi in ecclesia Wratislaviensi*, ed. Franziscus Schubert, [w:] *Excerpta ex Ordinariis Germanicis de summis anni ecclesiastici festivitibus*, ed. *idem*, Richardus Stapper, Münster 1936 (Opuscula et textus historiam ecclesiae eiusque vitam atque doctrinam illustrantia. Series liturgica, fasc. 7–8), s. 4–34.

⁴⁶ Waclaw Schenk, *Kult liturgiczny św. Stanisława Biskupa na Śląsku w świetle średniowiecznych rękopisów liturgicznych. Studium historyczno-liturgiczne*, Lublin 1959 (Rozprawy Doktorskie, Magisterskie i Seminaryjne – Katolicki Uniwersytet Lubelski. Wydział Teologiczny, t. 9).

⁴⁷ *Synody diecezji wrocławskiej*, s. 152–153.

przebieg obrzędów Wielkiego Tygodnia sprawowanych przez duchowieństwo katedry wrocławskiej⁴⁸. Niesłusznie jednak powiązał powstanie tych źródeł z piętnastowieczną tradycją publikowania co roku przez kapitułę katedralną kalendarza liturgicznego (*rotula sive directorium quod communiter vocamus Rubricarium Ecclesiae Wratislaviensis*), który w jego rozumieniu miał być rokrocznie publikowanym *ordinariusem*⁴⁹. Według Doli, z nakazu kapitulnego miały powstać następujące *libri ordinarii*: kościoła św. Jana Chrzciciela w Nysie (BUWr I Q 173), niesłusznie nazywanego przez badacza kolegiatą (erygowano ją tam dopiero w 1477 r. po przenosinach kapituły z Otmuchowa), dwa rękopisy z Głogowa (oba pod sygnaturą BUWr IV Q 223) i dwa z Żagania (BUWr I O 54 i I O 55). Wśród nich właściwie zidentyfikował tylko przyczynę powstania *Modus agendi*, nie odniósł się natomiast wcale do badań Sawickiego.

Jak pokaże dalsza realizacja podjętych w artykule celów badawczych, wnioski Doli na temat przyczyn powstania *ordinariusów* były błędne, co skutkowało także błędnymi założeniami w prowadzonych później badaniach nad ich występowaniem w diecezji wrocławskiej w średniowieczu.

Studia Doli zainspirowały uczonych skupionych wokół opolskiego środowiska naukowego do podjęcia dalszych badań nad śląskimi *libri ordinarii*. Na początku lat 90. XX w. H. Sobeczko opublikował przywoływaną już wyżej edycję *liber ordinarius* kolegiaty św. Jakuba w Nysie z 1563 r. – kopię *ordinariususa* katedry wrocławskiej, która pozostaje do dziś jedyną monografią tego typu średniowiecznego rękopisu z terenu diecezji wrocławskiej⁵⁰. Publikacja Sobeczki i zastosowana w niej metoda badań wzorowana była na monografii najstarszego *ordinariususa* katedry w Trewirze, napisanej przez pochodzącego z Górnego Śląska Adalberta Kurzeję⁵¹. Sobeczko niesłusznie jednak, podobnie jak Dola, dość niejasno powiązał powstawanie śląskich *libri ordinarii* z pierwszej połowy XV w. ze zwyczajem publikowania przez kapitułę katedralną we Wrocławiu kalendarza określanego przez niego jako „dyrektorium”. Według badacza, wydane dyrektorium miało „służyć kolegiatom i kościołom parafialnym do poprawnego sprawowania

⁴⁸ Kazimierz Dola, *Liturgia Wielkiego Tygodnia w katedrze wrocławskiej w XV wieku*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego”, 7 (1979), s. 179–215.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 192–193.

⁵⁰ Zob. Sobeczko, *Liturgia katedry wrocławskiej*, s. 255–533 (edycja *ordinariususa*).

⁵¹ *Der älteste Liber ordinarius der Trierer Domkirche: London, Brit. Mus., Harley 2958, Anfang 14. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Liturgiegeschichte der deutschen Ortskirchen*, hrsg. und bearb. von Adalbert Kurzeja, Münster 1970 (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen, 52).

mszy św., liturgii godzin i innych obrzędów liturgicznych”⁵². Jednoznacznie przy tym zasugerował, biorąc pod uwagę przytoczony fragment, że chodziło mu o *libri ordinarii* powstałe dla tych miejsc.

Krótko po ukazaniu się pracy Sobeczki Franciszek Wolnik opublikował monografię, w której zrekonstruował liturgię godzin w diecezji wrocławskiej w XV w.⁵³ W podjętych założeniach badawczych korzystał on z pięciu piętnastowiecznych *ordinariusów* ze Śląska. Autor swoje rozważania nad rękopisami poprzedził krótkim wstępem historycznym dotyczącym rozwoju łacińskiej liturgii godzin, a w zasadniczej części pracy omówił dwa cykle roku liturgicznego i komuniał świętych, prezentując głównie incipity poszczególnych godzin kanonicznych. W swoich badaniach błędnie zidentyfikował – za K. Dolą – *liber ordinarius* kościoła św. Jana Chrzciciela w Nysie jako rytuał⁵⁴.

W 1995 r. badania nad *ordinariusem* kolegium mansonarzy kolegiaty głogowskiej pw. Wniebowzięcia NMP podjął Henryk Gerlic⁵⁵. Opublikował on artykuł, w którym omówił rękopis BUWr I Q 208, rekonstruując na jego podstawie sposób odmawiania wotywnego oficjum o NMP (*officium parvulum de BMV*) przez tamtejsze kolegium, a w aneksie zawarł edycję rękopisu. Podjął także ciekawy – i dotychczas słabo rozpoznany w śląskiej historiografii – wątek praktycznej organizacji kultu bożego, prezentując cały szereg zapisów dotyczących oświetlenia chóru w trakcie odmawiania godzin w ciągu roku liturgicznego.

Pod koniec lat 90. XX w., prowadząc badania nad dramatyzacjami liturgicznymi Wielkiego Tygodnia w gnieźnieńskiej prowincji kościelnej w średniowieczu, Julian Lewański wydał fragmenty kilku śląskich *ordinariusów* z pierwszej połowy XV w.⁵⁶

Ze wspomnianych polskich badaczy tylko F. Wolnik kontynuował badania nad śląskimi *libri ordinarii*. W 1998 r. opublikował on artykuł w formie katalogu, w którym omówił wszystkie znane mu i zachowane śląskie rękopisy diecezjalne

⁵² Sobeczko, *Liturgia katedry wrocławskiej*, s. 52.

⁵³ Franciszek Wolnik, *Liturgia godzin w diecezji wrocławskiej w XV wieku*, Opole 1994 (Rozprawy i Opracowania. Instytut Teologiczno-Pastoralny w Opolu, 13).

⁵⁴ Zob. Aneks nr 1, poz. 1.

⁵⁵ Henryk Gerlic, *Liturgia godzin w głogowskiej mansonarii NMP w oparciu o „Rubrica sive ordo servandus in choro mansionariorum capelle Beate Virginis in summo Glogovie maioris”*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego, 15 (1995), s. 335–383.

⁵⁶ *Liturgiczne łacińskie dramatyacje Wielkiego Tygodnia XI–XVI w.*, zebrał, wstępem i komentarzem opatrzył Julian Lewański, Lublin 1999 (Źródła i Monografie – Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 190; Staropolski Dramat Religijny, 1).

i zakonne tego typu powstałe od XIII do początku XVII w.⁵⁷ W toku podejmowanych przez niego studiów nad liturgią śląskich cystersów wykorzystał z kolei kilka *ordinariusów* do jej rekonstrukcji w śląskich klasztorach w średniowieczu i we wczesnym okresie nowożytnym⁵⁸. Ukazał także specyficzne elementy liturgii śląskich klasztorów, koncentrując uwagę na obchodach Wielkiego Tygodnia u: kanoników regularnych w klasztorach w Żaganii i Wrocławiu⁵⁹, wrocławskich dominikanów⁶⁰ oraz ołbińskich premonstratensów⁶¹. Włączając się w dyskurs szerokich europejskich badań nad umieraniem, zrekonstruował na podstawie śląskich *libri ordinarii* m.in. obrzędy śmierci i pogrzebu w klasztorze premonstratensów na Ołbinie⁶². Ogłosił on również kilka artykułów poświęconych liturgii konwentu bożogrobców w Nysie, prezentując jej najważniejsze elementy⁶³, unikalne cechy⁶⁴ oraz tamtejszy kult świętych⁶⁵. Jego zainteresowanie wzbudziły też piętnastowieczne kalendarze liturgiczne z *ordinariusów* premonstratensów z Ołbina i bożogrobców z Nysy⁶⁶.

⁵⁷ Wolnik, *Diecezjalne i zakonne Libri Ordinarii*, s. 189–211.

⁵⁸ *Idem*, *Liturgia śląskich cystersów w średniowieczu*, Opole 2002 (Opolska Biblioteka Teologiczna, 52).

⁵⁹ Autor niesłusznie rozciągnął swoje wyniki badań na oba klasztory, nie znał właściwego *ordinariusia* z klasztoru na Piasku (BUWr IV Q 207), zidentyfikował błędnie jeden z brewiarzy (BUWr I Q 174) jako tamtejszy *Liber ordinarius* i uznał, że wyniki jego badań są reprezentatywne dla obu ośrodków, zob. *idem*, *Liturgia Wielkiego Tygodnia w śląskich konwentach kanoników regularnych w średniowieczu*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego”, 22 (2002), s. 227–255.

⁶⁰ *Idem*, *Liturgia Wielkiego Tygodnia w konwencie wrocławskich dominikanów w XV wieku*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego”, 21 (2001), s. 301–326.

⁶¹ *Idem*, *Liturgia Wielkiego Tygodnia we wrocławskim konwencie premonstratensów w średniowieczu*, [w:] *Ut mysterium paschale vivendo exprimat. Księga pamiątkowa dedykowana Księdzu Profesorowi Helmutowi Janowi Sobeczce, dziekanowi Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego z okazji 60. rocznicy urodzin*, red. Tadeusz Doła, Rudolf Pierskała, Opole 2000 (Opolska Biblioteka Teologiczna, 38), s. 205–221.

⁶² *Idem*, *Liturgia śmierci i pogrzebu w klasztorze wrocławskich premonstratensów w średniowieczu*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego”, 20 (2000), s. 351–369.

⁶³ *Idem*, *Liturgia bożogrobców nyskich w średniowieczu*, [w:] *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym. Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej w Turawie w dniach 6–8 V 1999 r. przez Instytut Historii Uniwersytetu Opolskiego i Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego*, red. Marek Derwich, Anna Pobóg-Lenartowicz, Wrocław–Opole 2000 (Opera ad Historiam Monasticam Spectantia, Series I: Colloquia 4), s. 459–477.

⁶⁴ *Idem*, *Tajemnica Krzyża w liturgii nyskich bożogrobców*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego”, 16 (1996), s. 289–312.

⁶⁵ *Idem*, *Formy pobożności praktykowane przez nyskich bożogrobców*, [w:] *Tradycje monastyczne w Europie. Między liturgiką a performatyką. II*, red. Erwin Mateja, Zbigniew W. Solski, Opole 2016 (Opolska Biblioteka Teologiczna, 155), s. 101–110.

⁶⁶ *Idem*, *Liturgiczny kalendarz wrocławskich premonstratensów według XV-wiecznego Liber Ordinarius*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego”, 19 (1999), s. 193–209.

W ostatnim czasie, pozostając w obrębie podejmowanych wcześniej badań nad liturgią cystersów, F. Wolnik, wspólnie z Andrzejem Wałkowskim, wykazał śląską proveniencję nieznanego dotychczas szerzej *ordinariusza* klasztoru cysterek w Ołoboku⁶⁷. Powtórnie opublikował także artykuł zawierający katalog śląskich *libri ordinarii*, zaopatrując go w szerszy niż uprzednio komentarz edytorski⁶⁸. W ostatniej ze swoich prac poświęconych *ordinariusom* wskazał na możliwość interdyscyplinarnego wykorzystania ich w badaniach źródłoznawczych⁶⁹.

Helmut Sobeczko niedawno przypomniał swoje dokonania naukowe w syntetycznym artykule omawiającym przydatność śląskich *libri ordinarii* w studiach nad liturgią przedtrydencką diecezji wrocławskiej⁷⁰. Jest on podsumowaniem i streszczeniem jego – zachowujących nadal aktualność – studiów nad *ordinariusem* katedry wrocławskiej.

W latach 2005–2013 Paweł Gancarczyk, przy współpracy Jolanty Guzy-Pasiak, uwzględnił w opublikowanym online katalogu źródeł muzycznych w zbiorach polskich śląskie *libri ordinarii* z Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu. Na podstawie wcześniejszych badań szacunkowo wskazał jednak tylko czas powstania badanych rękopisów⁷¹.

W 2008 r. Milena Klimkowska poddała analizie, z perspektywy muzykologicznej, nieznaną wcześniej badaczom *liber ordinarius* klasztoru kanoników regularnych na Piasku (BUWr IV Q 207)⁷². Opracowała zawarty w nim czterogłosowy

⁶⁷ Andrzej Wałkowski, Franciszek Wolnik, *Liber Ordinarius z Ołoboku znany także jako „Horae diurnae, Officium parvum” z Mogiły. Próba wyjaśnienia proveniencji kodeksu*, „Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Librorum”, 17 (2013), s. 9–47.

⁶⁸ Franciszek Wolnik, *Śląskie Libri Ordinarii*, [w:] *Piśmiennictwo sakralne w dziejach Polski do końca XVIII wieku na tle powszechnym*, red. Stanisław Bułajewski, Jan Gancewski, Andrzej Wałkowski, Józefów 2012, s. 83–110.

⁶⁹ *Idem*, *Rękopisy liturgiczne źródłem do badań historycznych*, „Liturgia Sacra. Liturgia – Musica – Ars”, 22 (2016), 1, s. 69–86.

⁷⁰ Helmut Jan Sobeczko, *Liber Ordinarius jako źródło do badań nad liturgią przedtrydencką*, [w:] *Powrót do źródeł. Metodologia i teologia w badaniach źródeł liturgicznych*, red. Janusz Mieczkowski, Przemysław Nowakowski, Opole 2012 (Ad fontes liturgicos, 1), s. 51–73.

⁷¹ *Wykaz źródeł muzycznych w zbiorach polskich. Rękopisy liturgiczne z Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, red. Paweł Gancarczyk, Jolanta Guzy-Pasiak, Warszawa 2005–2013 (Katalog Źródeł Muzycznych w Polsce, 1), <http://www.ispan.pl/pl/wydawnictwa/publikacje-online/wykaz-zrodel-muzycznych-w-zbiorach-polskich-rekopisy-liturgiczne-z-biblioteki-universyteckiej-we-wroclawiu> (dostęp: 15 VI 2019).

⁷² Milena Klimkowska, *Szesnastowieczny rękopis PL-WRu IV Q 207 z wrocławskiego klasztoru kanoników regularnych na Piasku jako źródło muzyki liturgicznej*, [w:] *Muzyczne oblicza Śląska. Materiały z konferencji, Wrocław 19.06.2008*, red. Agnieszka Drożdżewska, Grzegorz Joachimiak, Wrocław–Lublin 2008, s. 19–26.

zapis adwentowej antyfony *O Sapientia*⁷³. Prawidłowo zidentyfikowała typ kodeksu, jednak niewłaściwie wskazała przynależność konwentualną jego skryby, Wolfganga Erlingera, jako zakonnika żagańskiego klasztoru kanoników regularnych⁷⁴.

W 2018 r. Piotr Szukiel opublikował artykuł poświęcony *ordinariusowi* klasztoru premonstratensów na wrocławskim Ołbinie z 1494 r. Autor podjął w nim wątki nieobecne w dotychczasowych badaniach nad tym rękopisem, a dzięki informacjom w nim zawartym uzupełnił dotychczasowy stan wiedzy na temat m.in. terminów i miejsca okazywania kolekcji ołbińskich relikwii⁷⁵.

Ostatnio badania nad interesującą nas grupą rękopisów podjął Andrzej Suski, twórca katalogu *Libri ordinarii. Przewodnik po rękopisach*, który wstępem opatrzył Jan Miazek⁷⁶. Dzieło to zawiera wykaz zebranych przez Suskiego ksiąg omawianego typu znajdujących się w europejskich bibliotekach oraz incipity ich zawartości. We wstępie do przewodnika-katalogu Miazek zaprezentował rozwój *ordinariusów* i okoliczności ich powstawania, przy czym do jego wywodów podejść trzeba z ostrożnością. Głównym i najbardziej jaskrawym ich mankamentem jest fakt, że autor w zasadzie nie stosuje aparatu naukowego, co skutkuje brakiem krytycznej dyskusji z dotychczasowymi ustaleniami badaczy, a także błędnymi założeniami i wnioskami. Nie będą one tu szczegółowo omawiane, niemniej w imię sumienności naukowej uzasadnione wydaje się, by zasygnalizować najważniejsze. Miazek ukazał nieznaną dotychczas w badaniach nad *ordinariusami* ich genetyczną ewolucję oraz związek z *Ordines Romani*⁷⁷ i późnośredniowiecznymi *Libri caeremoniarum*⁷⁸. Związki te i kolejne etapy ewolucji dość niejasno przy tym ze sobą powiązał, a brak odwołań do aktualnego stanu wiedzy niejasność tę tylko potęguje. Ani *Ordines Romani*, ani *Libri caeremoniarum* nie są księgami posiadającymi cechy przynależne średniowiecznym *libri ordinarii*, zatem trudno łączyć je z powstaniem, czy wyodrębnieniem się, tych ostatnich. Badacze jednoznacznie

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 21.

⁷⁵ Piotr Szukiel, *Liber ordinarius klasztoru premonstratensów na Ołbinie. Przyczynek do dalszych badań nad rękopisem*, [w:] *Od benedyktynów i premonstratensów do salezjanów. Dzieje kościoła i parafii św. Michała Archanioła na wrocławskim Ołbinie. Materiały konferencji naukowej z okazji 70-lecia obecności salezjanów na wrocławskim Ołbinie (Wrocław, 28–29 kwietnia 2017 r.)*, red. Marek L. Wójcik, Wrocław–Borowianka 2018, s. 93–109, skany fragmentów rękopisu na s. 349.

⁷⁶ *Libri ordinarii. Przewodnik po rękopisach*, oprac. Andrzej Suski, wprowadzenie Jan Miazek, Toruń 2019 (Fontes Scrutari, 5).

⁷⁷ Jan Miazek, *Wprowadzenie*, [w:] *Libri ordinarii. Przewodnik po rękopisach*, s. 21–38.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 26.

wskazują dziś, że ten typ rękopisów rozwijał się najpierw w środowisku monastycznym, promieniując na katedry, kolegiaty i znaczniejsze kościoły⁷⁹. Koniecznym nadmienić także trzeba, że we wprowadzeniu do omawianego katalogu, w części poświęconej *ordinariusom* pochodzącym z terenów współczesnej Polski, przywołano tylko trzy (!) publikacje, co wskazuje na niesumienną kwerendę autora i nieznajomość polskiej literatury przedmiotu⁸⁰.

Powyższe chybione wnioski autora wstępu implikują dalsze błędy. Twierdzi on bowiem, że kalendarze diecezjalne są owocem wycofywania średniowiecznych *libri ordinarii*⁸¹. Tymczasem kalendarze stanowiły integralną część większości ksiąg liturgicznych często już we wczesnym średniowieczu, zatem konstatacja, jakoby wynalazek druku i wycofywanie *ordinariusów* z użytku po soborze trydenckim przyczyniły się do powstawania kalendarzy, jest zupełnie pozbawiona podstaw. Zwrócić trzeba też uwagę na stosowany w artykule nieprecyzyjny i nieobecny w badaniach nad liturgią język. Autor pisze wszak m.in. o „wyjątkowych dniach roku [liturgicznego – przyp. P.S.]”, „spotkaniach oktawy z niedzielami”⁸² i o różnicach „pomiędzy liturgią codzienną, a liturgią świąt różnych stopni”⁸³.

W 2022 r. Suski opublikował też artykuł-katalog poświęcony wydanym drukiem rękopisom *libri ordinarii*, który poprzedził krótkim wstępem edytorskim, będącym rezultatem badań podjętych nad przywołanym wcześniej przewodnikiem-katalogiem z 2019 r.⁸⁴

W tym samym roku ukazał się także artykuł Gionaty Brusy, włoskiej muzykolożki, poświęcony *ordinariusowi* katedry wawelskiej⁸⁵, poddawanemu już wcześniej badaniom przez Józefa Waclawa Boguniowskiego⁸⁶. Badaczka zaprezentowała w swoim artykule kilka uwag na temat obecności właściwego oficjum ku czci św. Lamberta oraz analizę niektórych sekcji jego repertuaru liturgiczno-muzycznego.

Podsumowując, kwerenda dotychczasowych badań nad śląskimi *libri ordinarii* oraz wnikliwsze pochylenie się nad samymi rękopisami wykazały, że dotychczasowe wyniki badań polskich badaczy, głównie F. Wolnika, należy traktować

⁷⁹ *Ibidem*.

⁸⁰ *Ibidem*.

⁸¹ *Ibidem*.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ *Ibidem*, s. 27.

⁸⁴ Suski, *Wydania średniowiecznych rękopisów liturgicznych*, s. 163–203.

⁸⁵ Gionata Brusa, *Some remarks about the “Liber Ordinarius” ms. 51 in the Library of the Krakow Cathedral Chapter*, „Pro Musica Sacra”, 20 (2022), s. 125–161.

⁸⁶ Boguniowski, *Ordinarium olomucense-cracoviense*, s. 5–27.

z dużą ostrożnością. Pierwszym poważnym mankamentem publikacji jego autorstwa jest stosowana przez niego metoda badawcza. Autor zazwyczaj nie poddawał krytyce samego źródła, nie wchodził też w dyskurs z innymi badaczami. Swoje badania nad śląskimi *ordinariusami* – biorąc pod uwagę liczbę błędów i nieścisłości, jakie popełnił – w przeważającej części oparł na informacjach zawartych w katalogu Willego Göbera. Podeszedł do nich bezkrytycznie, nie konfrontując ich wystarczająco lub prawie wcale z badanymi źródłami. Trzeba też zaznaczyć, że większość z jego publikacji zbudowana jest na schemacie składającym się z przytoczonych fragmentów źródeł z niewielkim komentarzem, na podstawie których dokonywana była rekonstrukcja przebiegu liturgii, często błędna i niekompletna. Na mankamenty tej metody badacze zwracali uwagę już wcześniej⁸⁷. Wolnik także wielokrotnie błędnie przytaczał treść rękopisów albo ją w niewłaściwy sposób tłumaczył lub interpretował, co doprowadzało do kuriozalnych wręcz, z perspektywy podejmowanych badań, wyników, np. dwukrotne zapalenie paschału w trakcie liturgii Wigilii Paschalnej⁸⁸. Omyłkę tę można objaśnić jako konsekwencję pomieszania przez badacza średniowiecznego przebiegu Wigilii Paschalnej ze współczesnym posoborowym rytym, podczas którego używa się tylko paschału. Nie wspomina on bowiem nic o używanej wówczas potrójnej świecy, czyli *triangulusie*, zapalanej od nowo poświęconego ognia, od której dopiero wzniecano płomień paschału w czasie błogosławieństwa świecy – *Exultetu*.

Niektóre z przebadanych przez Wolnika rękopisów zostały przez niego błędnie zidentyfikowane jako *libri ordinarii*. Wśród nich wskazać trzeba BUWr I O 69, w którym brak cech pozwalających zaliczyć go do kodeksów wspomnianej grupy⁸⁹. Wykluczyć trzeba z niej także, choć nieznacznie wykracza poza ramy przyjętej w artykule chronologii, rękopis BUWr I Q 174, mylnie utożsamiony z *ordinariusem* klasztoru NMP na Piasku, będący w istocie pochodzącym z tego klasztoru, a ści-

⁸⁷ Na tę cechę badań F. Wolnika zwrócił już uwagę Piotr Ziętek-Krysiński, *Dramatyzacje liturgiczne Wielkiego Tygodnia w żagańskim klasztorze kanoników regularnych pod koniec XV wieku*, „Liturgia Sacra. Liturgia – Musica – Ars”, 20 (2014), 1, s. 93–111.

⁸⁸ Wolnik, *Liturgia Wielkiego Tygodnia w śląskich konwentach*, s. 247–248.

⁸⁹ Rękopis BUWr I O 69 został zidentyfikowany przez badacza (Wolnik, *Diecezjalne i zakonne Libri Ordinarii*, s. 202) jako *Liber ordinarius* klasztoru kanoników regularnych w Żaganiu (zob. Aneks nr 1, poz. 8). Do swoich studiów włączył on także, jako kodeks zawierający opis liturgii katedralnej, rękopis BUWr I O 55, spisany w Żaganiu już poza interesującym nas tutaj okresem, bo w 1496 r. (*idem*, *Śląskie Libri Ordinarii*, s. 88; *idem*, *Rękopisy liturgiczne*, s. 76). Jak wskazuje jego treść, jest on najpewniej kopią jednego ze starszych *ordinariusów* żagańskich (prawdopodobnie BUWr I O 60) i nie nosi żadnych znamion potwierdzających tezę, że opisuje liturgię „katedralną”.

ślej rzecz biorąc – ze względu na osobę autora – prawdopodobnie z prepozytury Ducha Świętego na Nowym Mieście we Wrocławiu, brewiarzem *de sanctis* (zob. Aneks nr 2, poz. 1)⁹⁰. Błędna w tych przypadkach identyfikacja to powielenie pomyłek W. Göbera zawartych w katalogu rękopisów BUWr, co jeszcze bardziej umacnia wnioski o niedostatecznej krytyce źródeł przeprowadzonej przez Wolnika lub też – co gorsza – oparciu „badań” tylko na katalogu.

Reasumując, kwerenda wykazała, że z grupy zebranych przez Wolnika rękopisów grupy *libri ordinarii* o proveniencji śląskiej powstałych do 1450 r. – i nieznacznie późniejszych (1457) – trzeba wykreślić dwa (zob. Aneks nr 2, poz. 1 i 2)⁹¹, natomiast inne dwa dopisać, mianowicie: *ordinarius* klasztoru kanoników regularnych na Piasku⁹² oraz *Modus agendi*. Pierwszy z nich był dotychczas dwukrotnie obiektem badań, drugi zaś znany jest badaczom od dawna (zob. Aneks nr 1, poz. 9).

W pracach Wolnika bardzo wyraźnie widać nieznamość literatury przedmiotu, poza wąską listą publikacji powstałych do połowy lat 90. XX w., cytowanych praktycznie niezmiennie przez badacza w każdej z prac⁹³. Podważa to jakość jego publikacji i podaje w wątpliwość wyniki badań. Brak ten widać najwyraźniej w artykule prezentującym interdyscyplinarne możliwości badawcze tkwiące w *libri ordinarii*⁹⁴ oraz w studiach nad liturgią premonstratenską⁹⁵ i dominikańską⁹⁶. Badacz nie uwzględnił w nich nie tylko powszechnie znanej literatury tematu, ale także niektórych źródeł⁹⁷, błędnie podawał też miejsca przechowywania rękopisów⁹⁸.

⁹⁰ *Idem*, *Diecezjalne i zakonne Libri Ordinarii*, s. 195–201 = *idem*, *Liturgia śląskich cystersów w średniowieczu*, s. 137–147 = *idem*, *Śląskie Libri Ordinarii*, s. 90–104 oraz *idem*, *Śląskie Libri Ordinarii*, s. 105 = *idem*, *Rękopisy liturgiczne*, s. 77.

⁹¹ *Idem*, *Diecezjalne i zakonne Libri Ordinarii*, s. 202–203; *idem*, *Śląskie Libri Ordinarii*, s. 98–100; *idem*, *Rękopisy liturgiczne*, s. 76–77.

⁹² BUWr IV Q 207, zob. Aneks nr 1, poz. 7.

⁹³ Zob. Wolnik, *Diecezjalne i zakonne Libri Ordinarii*, s. 190; *idem*, *Liturgia śmierci i pogrzebu*, s. 352–353; *idem*, *Liturgia Wielkiego Tygodnia w konwencie wrocławskich dominikanów*, s. 302–303; *idem*, *Liturgia Wielkiego Tygodnia w śląskich konwentach*, s. 228–229.

⁹⁴ Przytacza je w swoim przeglądowym artykule Lohse, *Stand und Perspektiven*, s. 215–255, szczególnie s. 227–230.

⁹⁵ Wolnik, *Liturgiczny kalendarz wrocławskich premonstratensów*, s. 193–209; *idem*, *Liturgia Wielkiego Tygodnia we wrocławskim konwencie premonstratensów*, s. 205–221.

⁹⁶ *Idem*, *Liturgia Wielkiego Tygodnia w konwencie wrocławskich dominikanów*, s. 302–303.

⁹⁷ Pomija w swoich studiach konsekwentnie *Liber ordinarius* mansonarii głogowskiej (Wolnik, *Diecezjalne i zakonne Libri Ordinarii*, s. 191–195; *idem*, *Śląskie Libri Ordinarii*, s. 85–89).

⁹⁸ Twierdzi on (*idem*, *Rękopisy liturgiczne*, s. 78), że *ordinarius* mansonarzy kolegiaty głogowskiej (BUWr I Q 208) jest przechowywany w Archiwum Państwowym we Wrocławiu w zespolu Kolegiata NMP w Głogowie (Rep. 76). Tymczasem pod podaną przez niego sygnaturą (nr 106) znajduje się akt fundacji mansonarii z 1388 r.

W podejmowanych przez niego studiach nad liturgią zakonną – szczególnie premonstrateńską – widać także brak orientacji w zależności administracyjno-prawnej klasztorów, będącej przecież w znacznej części determinantem kształtu liturgii zakonnej w ramach obszarów administracyjnych⁹⁹. W przypadku badań nad *ordinariusami* pochodzącymi z klasztorów kanoników (głównie z klasztoru w Żaganiu), Wolnik bez konsekwencji określa je jako rękopisy zwierające opis liturgii katedralnej, innym zaś razem zakonnej¹⁰⁰. Autor zapomina, że kanonicy regularni św. Augustyna nie wytworzyli zwyczajów liturgicznych, czy – ściślej rzecz ujmując – własnej liturgii zakonnej, a elementy kalendarza będące tradycją liturgiczną klasztoru, czy też klasztorne adaptacje elementów liturgii katedralnej lub – szerzej – diecezjalnej, nie czynią z *libri ordinarii* używanych w ich śląskich kanoniach rękopisów zawierających deskrypcję liturgii katedralnej. Precyzyjnie mówiąc, są one redakcją, czy raczej akomodacją, zwyczajów katedralnych/diecezjalnych w liturgii konwentualnej, nie można zaś powiedzieć w żadnym wypadku, że zawierają opis liturgii katedralnej.

W badaniach podejmowanych nad diecezjalnymi *ordinariusami* Wolnik nie próbował wyjaśnić, skąd w diecezji wrocławskiej pojawiła się idea tworzenia rękopisów typu *libri ordinarii*. Mimo iż przywoływał w swoich badaniach artykuły synodalne zawarte we wstępach do niektórych rękopisów, nie zauważył we właściwy sposób związku ich powstawania w pierwszej połowie XV w. z ówczesnym diecezjalnym ustawodawstwem synodalnym¹⁰¹.

Kończąc ocenę badań F. Wolnika nad *libri ordinarii*, należy koniecznie stwierdzić, że poza wyżej wymienionymi poważnymi mankamentami wiele fragmentów jego publikacji wykazuje znamiona autoplageriatu¹⁰². Badacze sygnalizowali już ten fakt w stosunku do jego badań nad klasztorami cystersów na Śląsku¹⁰³.

⁹⁹ Wskazywano na to już w literaturze, zob. Szukiel, *Liber ordinarius klasztoru premonstratensów na Olbinie*, s. 93–109.

¹⁰⁰ Wolnik, *Diecezjalne i zakonne Libri Ordinarii*, s. 191–195; *idem*, *Śląskie Libri Ordinarii*, s. 85–89; *idem*, *Rękopisy liturgiczne*, s. 76–77. Zob. też *idem*, *Piętnastowieczny kalendarz liturgiczny kanoników regularnych z Żagania*, [w:] *Crux Christi – spes nostra. Księga pamiątkowa dedykowana księdzu biskupowi Janowi Kopcowi z okazji 60-lecia urodzin, 35-lecia prezbiteratu, 15-lecia sakry biskupiej i 25-lecia pracy naukowej*, red. Kazimierz Doła, Norbert Widok (Opolska Biblioteka Teologiczna, 101), Opole 2007, s. 339–357.

¹⁰¹ Raz błędnie przypisał powstanie kodeksu jako następstwo uchwał synodu z 1448 r., zob. *Aneks 1*, poz. nr 3.

¹⁰² Wolnik, *Diecezjalne i zakonne Libri Ordinarii*, s. 191–207 = *idem*, *Śląskie Libri Ordinarii*, s. 85–110; *ibidem*, s. 104–105 = *idem*, *Rękopisy liturgiczne*, s. 76–77; *idem*, *Diecezjalne i zakonne Libri Ordinarii*, s. 195–201 = *idem*, *Liturgia śląskich cystersów w średniowieczu*, s. 138–147.

¹⁰³ Fragmenty zawierające autoplageriaty w badaniach F. Wolnika nad liturgią cysterską przytoczył już Jerzy Rajman, [rec.], *Franciszek Wolnik, Służba Boża w rudzkim opactwie cystersów*, Opole 2013, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 69 (2014), 1, s. 143–146.

Wadliwy charakter dotychczasowych badań nad omawianą grupą rękopisów, sporo błędów i niejasności bazujących na niedostatecznej ich krytyce, opieranie się tylko na informacjach zawartych w katalogach bibliotecznych, co wykazała wnikliwa analiza rękopisów towarzysząca powstaniu tego artykułu, skłoniła – w imię rzetelności naukowej – do podjęcia zadeklarowanych na wstępie założeń badawczych. W efekcie stworzony został, korygując dotychczasowy stan wiedzy, szczegółowy katalog *libri ordinarii* powstałych w pierwszej połowie XV w., a pochodzących ze śląskich kościołów diecezjalnych i klasztorów kanoników regularnych (Aneks nr 1).

Śląskie *libri ordinarii* – przyczyny powstawania

Śpośród dotychczasowych badaczy śląskiej liturgii tylko H. Sobeczko nakreślił krótko okoliczności powstawania pierwszych śląskich *ordinariusów*, pokazując ten proces jako konsekwencję synodu z 1410 r.¹⁰⁴ Niestety, nie podjął próby ukazania historycznego kontekstu ich powstawania, problemów, z jakim starało się zmierzyć duchowieństwo diecezji wrocławskiej, oraz potencjalnych dróg przenikania na Śląsk idei powstawania rękopisów tego typu.

Na początku XV stulecia całą prowincję gnieźnieńską dotknął kryzys intelektualny i moralny niższego duchowieństwa. Nie ominął on także diecezji wrocławskiej, posiadającej pod koniec XIV w. jedną z najgęstszych sieci parafialnych, a w konsekwencji bardzo liczne duchowieństwo, tak parafialne, jak i dzierżące szereg różnych ministeriów w kościołach diecezji¹⁰⁵. Kryzys doprowadził wśród duchownych do braku rozumienia obrzędów przez nich sprawowanych, a w rezultacie do poważnych nadużyć w liturgii, wynikłych często z ignorancji, braku wiedzy i nieświadomej herezji. O skali tego zjawiska – i rzeczywistej kondycji umysłowej kleru – świadczy chociażby przykład przeprowadzonej w prowincji gnieźnieńskiej reformy-korekty obrzędów Wielkiego Piątku, uchwalonej 19 III 1430 r. na synodzie w Łęczycy¹⁰⁶. Treść mandatu arcybiskupiego, zmieniająca

¹⁰⁴ Sobeczko, *Liturgia katedry wrocławskiej*, s. 48–50.

¹⁰⁵ Od połowy XIV (575 parafii) do drugiej połowy XV w. liczba parafii w diecezji wrocławskiej się podwoiła, zob. Eugeniusz Wiśniowski, *Parafie w średniowiecznej Polsce: struktura i funkcje społeczne*, Lublin 2004 (Dzieje chrześcijaństwa Polski i Rzeczypospolitej Obojga Narodów, 1. Średniowiecze, 2), s. 48–49.

¹⁰⁶ W diecezji wrocławskiej wprowadzono ją w życie wkrótce później, zob. *Synody diecezji wrocławskiej*, s. 127–128; Doła, *Liturgia Wielkiego Tygodnia*, s. 180–215; Wolnik, *Diecezjalne i zakonne Libri Ordinarii*, s. 191.

przebieg tych obrzędów, wyraźnie pokazuje, że znaczna część duchowieństwa, sprawując wielkopiątkowe rytuały *Mszy darów uprzednio konsekrowanych*, oddawała niekonsekrowanej hostii cześć należną Postaciom Eucharystycznym, co zmusiło episkopat do reakcji i zmiany rytu, by unikać bałwochwalczych zachowań w czasie liturgii.

W gnieźnieńskiej prowincji kościelnej synody, zarówno diecezjalne¹⁰⁷, jak i prowincjonalne¹⁰⁸, szukały w pierwszej połowie XIV w. różnych środków, by przeciwdziałać kryzysowi. Episkopat starał się podnieść poziom intelektualny duchownych, usunąć nadużycia z liturgii i zapewnić wiernym ważność szafowanych sakramentów. Dlatego też stały się popularne, także wśród duchowieństwa śląskiego, kompendia duszpasterskie oraz wykłady rytu mszy i sakramentów (*expositiones missae et sacramentis*), a jednym z najbardziej popularnych był ten autorstwa Mikołaja z Błonia¹⁰⁹. Oprócz podręczników zapewniających duchowieństwu niezbędne kwalifikacje duszpasterskie powstawały także podręczniki egzaminacyjne dla archidiaconów, mające ułatwić weryfikację wiedzy kandydatów do święceń¹¹⁰. Jako jeden ze środków walki z nadużyciami traktowano również kodyfikację i ujednoczenie liturgii, co miało być nie tylko zewnętrznym wyrazem

¹⁰⁷ O późnośredniowiecznych synodach diecezjalnych wrocławskich zob. Wojciech Mrozowicz, *Breslauer Synoden des Mittelalters und ihre Widerspiegelung in den Quellen: Ausgewählte Probleme*, [w:] *Partikularsynoden im späten Mittelalter*, hrsg. von Nathalie Kruppa, Leszek Zygnier, Göttingen 2006 (Studien zur Germania Sacra, Bd. 29; Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Bd. 219), s. 275–287.

¹⁰⁸ O synodach prowincjonalnych gnieźnieńskich, zob. Stanisław Tymosz, *Gnesener Provinzial- und Diözesansynoden im 14. und 15. Jahrhundert: Ein Überblick*, [w:] *Partikularsynoden im späten Mittelalter*, s. 177–198.

¹⁰⁹ O kompendiach duszpasterskich w gnieźnieńskiej metropolii w XIV i XV w. pisał obszernej Krzysztof Ożóg, *Kleine Pastoralcompendien in den spätmittelalterlichen Synodalstatuten Polens*, [w:] *Partikularsynoden im späten Mittelalter*, s. 215–238. Najbardziej znany wśród nich był traktat Mikołaja z Błonia, który powstał na zamówienie biskupa poznańskiego Stanisława Ciołka (1427–1438), zob. Marek Tomasz Zahajkiewicz, *Liturgia Mszy Świętej w świetle „Tractatus sacerdotalis de sacramentis” Mikołaja z Błonia. Studium historyczno-liturgiczne*, [w:] *Studia z dziejów liturgii w Polsce*, t. 1, red. Marian Rechowicz, Waclaw Schenk, Lublin 1973, s. 31–93; *idem*, „Tractatus sacerdotalis” Mikołaja z Błonia na tle teologii przelomu wieku XIV i XV, Lublin 1979. Wśród śląskiego duchowieństwa popularnością cieszyło się także dzieło Mikołaja Stoera (Stöhra) ze Świdnicy, rektora praskiego uniwersytetu. Do dziś zachowało się kilka tego typu rękopisów w zbiorach BUWr: I F 328, I F 330, I F 329, I F 557, I Q 162, I Q 163, I Q 164, Mil. IV 87.

¹¹⁰ Ich powstawanie w gnieźnieńskiej prowincji kościelnej przedstawia Izabela Skierska, *Einkünfte der Pfarrer im spätmittelalterlichen Polen*, [w:] *Pfarreien im Mittelalter: Deutschland, Polen, Tschechien und Ungarn im Vergleich*, hrsg. von Nathalie Kruppa unter Mitwirkung von Leszek Zygnier, Göttingen 2008 (Studien zur Germania Sacra, Bd. 32; Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Bd. 238), s. 551–572, szczególnie s. 553–556.

jednej formy i rytu, ale także podkreślać z perspektywy teologicznej jedność diecezji poprzez jednolitą formę liturgii w niej sprawowanej.

Pierwsze próby wprowadzenia jej drogą prawną w diecezji wrocławskiej zauważyć można w statutach synodu odbytego 16 X 1406 r. pod przewodnictwem biskupa Waclawa¹¹¹. Zobowiązano na nim duchownych do odmawiania godzin kanonicznych *et aliis officiis divinis* według zwyczaju katedry metropolitalnej lub wrocławskiej¹¹². Był to 29. z 46 artykułów statutów synodalnych, poświęconych głównie kwestiom walki z problemami dyscyplinarno-moralnymi duchowieństwa, skarconego w ostrym kazaniu pierwszego dnia synodu przez żagańskiego opata Ludolfa¹¹³.

Przełomowym dla walki z kryzysem w diecezji wrocławskiej okazał się jednak następny ze znanych nam synodów, rozpoczęty 10 X 1410 r., którego trzon statutów stanowiły artykuły będące odpowiedzią na brak dyscypliny duchownych i powszechne nadużycia w liturgii, a także przejawem jej kodyfikacji i ujednolicenia. Ojcowie synodalni zaapelowali o bezpieczne przechowywanie Najświętszego Sakramentu (art. 5) oraz uregulowali kwestię jego wystawiania dla publicznej adoracji (art. 4). Wezwali duchownych do sprawowania i czynnego udziału w procesjach w niedziele i święta (art. 7), a także do wywiązywania się z obowiązku regularnych celebracji mszy wynikających zarówno z obowiązków duszpasterskich, jak i dzierzonych ministeriów (art. 8). Potępiona została symonia i wymuszanie opłat za szafowane sakramenty (art. 14)¹¹⁴.

Dla postawionych przez nas założeń badawczych najważniejszy jest art. 6 statutów, w którym pierwszy raz w prawodawstwie synodalnym diecezji pojawia się wezwanie do unifikacji liturgii już tylko wedle zwyczajów katedry wrocławskiej św. Jana Chrzciciela [tłum. autora]:

„Tak zaś nie godzi się członki oddzielać od głowy [ciała] i wstrętną jest ta część, co jedność [ciała] niweczy i do swej całości nie należy, wedle świętych kanonów i porządku [prawa] Kościoła nakazujemy i ustanawiamy, aby tak samo strzegli, pod groźbą kary, wedle właściwego posłuszeństwa, i aby ściśle przestrzegali, pod groźbą kary synodu, wszyscy i każdy z osobna duchowni, dzierżący beneficja w naszej diecezji, i wszyscy rektorzy kościołów parafialnych i kolegiat,

¹¹¹ Edycja statutów zob. *Synody diecezji wrocławskiej*, s. 100–168. O samych synodach zob. Mrozowicz, *Breslauer Synoden des Mittelalters*, s. 275–287 (tutaj także literatura tematu).

¹¹² *Synody diecezji wrocławskiej*, s. 381.

¹¹³ *Ibidem*, s. 104.

¹¹⁴ *Ibidem*, s. 110–117.

w liturgii (*divinis officis*), w celebracji mszy, w początkach i końcach oracji, w melodiach epistoł i ewangelii, w stosowanych prefacjach, używali rytów, zwyczajów i porządku służby bożej, którego używa nasza katedra wrocławska (*nostra ecclesia cathedralis*), i których używają [duchowni] w niej, by go wszem chętnie zachowywali i w całym kształcie stosowali, [ci zaś] wbrew czyniący, ukarani zostaną karą synodalną¹¹⁵.

By zapobiec odstępstwom od rytu i zwyczajów liturgicznych katedry, w razie wątpliwości odbiorców, w artykule dodatkowo sprecyzowano elementy unifikacji. Prawodawca wspomina o melodiach kolekt i lekcji, które mają w kościołach diecezji być takie jak w katedrze. Zresztą w starszych¹¹⁶ i młodszych rękopisach *ordinariusów* znajdujemy zapiski wprost mówiące, że w przypadkach niejasności, czy raczej dotychczasowych zwyczajów sprzecznych z wykładnią znajdującą się w *libri ordinarii*, należy postępować tak jak w chórze katedry wrocławskiej¹¹⁷.

Mając na uwadze treść wspomnianego artykułu statutów oraz innych podejmujących sprawę kultu, zaproponowana na wstępie nazwa dla synodu jako „unifikacyjnego” wydaje się zupełnie trafna, bowiem usunięto z artykułów ustęp – obecny w statutach z 1406 r. – o wzorowaniu się w liturgii na katedrze metropolitalnej w Gnieźnie. Mogło to mieć dwojakie podłoże. Z jednej strony praktyczne, bowiem odległość i niezajomość liturgii katedry metropolitalnej przez duchownych diecezji wrocławskiej sprawiała prawdopodobnie, że zapis ten w rzeczywistości pozostawał martwą literą prawa. Z drugiej zaś mógł być przejawem separatystycznych prądów wśród duchowieństwa śląskiego, pragnących oderwania diecezji od prowincji gnieźnieńskiej, które za rządów biskupa Konrada, następcy Waclawa, zyskują jeszcze bardziej na popularności¹¹⁸.

¹¹⁵ *Ibidem*, s. 388: „Item quia non licet membra a capite recedere et turpis sit pars, que suo non congruit universo, convenitque **iuxta sacrorum canonum decreta, ecclesie ordinem ab omnibus equaliter custodiri sub debita obediencia et pena synodali, distincte precipiendo mandamus statuentes quatenus omnes et siguli clerici beneficiati nostre diocesis et presertim ecclesiarum parochialium recores nec non et collegiate ecclesie in divinis officiis et missarum celebrationibus, inchoationibus et conclusionibus collectarum, in accentibus epistolarum et evangeliorum et notis prefacionum eundem ordinem, ritum et morem, quem tenet nostra ecclesia cathedralis** et qui servatur in eadem, teneant diligenter et observent seque eidem in omnibus coaptent et conforment, contra facientes **pena synodali multantes**” [podkreśl. – P.S.].

¹¹⁶ *Liber ordinarius* kościoła św. Jana Chrzciciela w Nysie, BUWr I Q 173, k. 16v: „[...] notandum, quo Secundum chorum sancti Johannis [...]”.

¹¹⁷ *Liber ordinarius* konwentu na Piasku, BUWr IV Q 207, k. 119v: „In diem congruum, cum toto officio Ieiunio et processione. Si autem in aliquem diem Dominicarum ceciderit in feria aliam anticipetur vel post ponatur iuxta consuetudinem ecclesie catedralis”.

¹¹⁸ Mandziuk, *Historia Kościoła katolickiego na Śląsku*, t. 1, cz. 2, s. 725.

Nie znamy źródeł inspiracji, które doprowadziły do rozpoczęcia kodyfikacji liturgii w diecezji wrocławskiej za pomocą *libri ordinarii*. Jako inicjatora tego procesu w miarę pewnie możemy wykluczyć na wstępie stolicę metropolitalną – Gniezno. Znamy bowiem tylko jeden zachowany *ordinarius* z katedry gnieźnieńskiej, pochodzący dopiero z lat 40. XV w., a charakter jego treści przypomina wczesne *ordinariusy* z diecezji wrocławskiej. Pozwala to więc przypuszczać, że idea ujednolicenia liturgii mogła przywędrować z Wrocławia do Gniezna, a nie odwrotnie, lecz i tak – sądząc po liczbie zachowanych rękopisów oraz milczeniu w tym względzie ustawodawstwa synodalnego prowincjonalnego – nie została podjęta szerzej ani w diecezji metropolitalnej, ani w prowincji kościelnej.

Nie wydaje się także słuszne sądzić, by do popularyzacji *libri ordinarii* w diecezji wrocławskiej przyczynili się *śląscy cystersi*, choć wiadomo, że w ich konwentach takie rękopisy pojawiły się najwcześniej¹¹⁹. Należy jednak pamiętać, że zawierały one opis liturgii cysterskiej, często także do ich treści włączane były konstytucje zakonne¹²⁰.

Wydaje się prawdopodobne, że idea spisywania *ordinariusów* musiała się pojawić w kręgu kapituły lub biskupa wrocławskiego, a wzory płynąć mogły z krajów Korony Czeskiej, z którymi Śląsk w omawianym okresie łączyła przynależność państwowa. *Libri ordinarii* pojawiają się tam już w XIII stuleciu, czego dowodzą badania J.W. Boguniowskiego nad powstałym wówczas w Ołomuńcu *ordinariusie* katedry na Wawelu¹²¹. Znamy także zachowane, powstałe w drugiej połowie XIV w., *libri ordinarii* katedry św. Wita w Pradze¹²². W okresie politycznej zależności od monarchii Luksemburgów zauważalny jest wpływ „czeskiej liturgii” na kształtowanie się śląskiego kalendarza liturgicznego oraz przenikanie

¹¹⁹ Zob. Wolnik, *Diecezjalne i zakonne Libri Ordinarii*, s. 195; *idem*, *Liturgia śląskich cystersów*, s. 136–147.

¹²⁰ O średniowiecznych *ordinariusach* śląskich klasztorów cysterskich zob. *idem*, *Liturgia śląskich cystersów*, s. 195–201.

¹²¹ Boguniowski, *Ordinarium olomucense-cracoviense*, s. 5–27.

¹²² Z samej katedry św. Wita w Pradze zachowały się w sumie cztery rękopisy, z czego trzy w Pradze, zob. Praha, Národní knihovna České republiky, ms. VIII G 25 (Cim K 121), ms. IV D 9; Praha, Strahovská knihovna Královské kanonie premonstrátů, ms. DA III 17, a jeden w Würzburgu, zob. Franz Machilek, Margarita Machilek, *Der Liber breviaricus der Prager Kathedralkirche in der Universitätsbibliothek Würzburg (M.p.th.f. 131)*, „Umeni. Časopis Ústavu dějin umění Akademie věd České republiky”, 41 (1993), s. 375–385; Franz Machilek, *Der Liber breviaricus von St. Veit zu Prag von ca. 1384 und seine topographischen Angaben*, [w:] *Heiliger Raum*, s. 207–224. Oba artykuły są zasadniczo przyczynkami do czeskich badań na *ordinariusami*.

stamtąd kultu świętych¹²³. Dowodem tego procesu jest chociażby przeniknięcie na Śląsk kultu św. Anny, co widać wyraźnie w śląskich tekstach liturgicznych ku jej czci, mających czeską proveniencję¹²⁴. Dodatkowo popularność jej kultu na Śląsku na początku XV w. zbiegła się z powstawaniem na Śląsku pierwszych diecezjalnych *ordinariusów*, co przecież nie pozostaje obojętne dla naszych rozważań.

Warto także zwrócić uwagę, że latach 70. XIV w. w Pradze studiował Waclaw, książę z linii Piastów legnickich, późniejszy biskup wrocławski, za którego rządów rozpoczęto proces unifikacji liturgii w diecezji. Z ideą unifikacji za pomocą *ordinariusów*, a i z samymi rękopisami tego typu, mógł się on zetknąć podczas praskich studiów i – wzorując się na tych rozwiązaniach – zaprowadzić je potem na gruncie śląskim¹²⁵. Poza Pragą studiował także we francuskim Montpellier, a przed objęciem rządów we Wrocławiu był biskupem w Lubuszu. Można więc powiedzieć, że bardzo dobrze wykształcony biskup Waclaw był – jak na ówczesne realia – człowiekiem bez wątplenia światowym; *libri ordinarii* mógł więc zobaczyć w użytku nie tylko w Pradze.

Ważne dla naszych rozważań znaczenie ma także fakt, że szerokie związki z Czechami i dworem w Pradze posiadał nie tylko biskup Waclaw, ale i krąg jego najbliższych współpracowników – członkowie kapituły katedralnej; w latach 1390–1409 aż 49 spośród nich odbyło studia w Pradze¹²⁶. Zresztą samego biskupa Waclawa łączyły, przynajmniej formalnie, związki z kapitułą w Ołomuńcu, gdzie posiadał prebendę, zapewne nieobjętą osobiście. W tym samym okresie ponad 20 duchownych w diecezji czeskich dzierżyło prebendy w śląskich kapitułach¹²⁷.

¹²³ Erwin Mateja, *Śląski kalendarz liturgiczny świętych. Geneza i rozwój do czasu reformy papieża Piusa X*, Opole 2006 (Opolska Biblioteka Teologiczna, 85), s. 19–21.

¹²⁴ Benigny Zbigniew Piechota, *Kult liturgiczny św. Anny na Śląsku w świetle średniowiecznych rękopisów liturgicznych*, „Studia Historyczno-Teologiczne Śląska Opolskiego”, 2 (1970), s. 99–130. Rozwinięcie artykułu zob. *idem*, *Średniowieczne śląskie teksty liturgiczne o św. Annie*, [w:] *Studia z dziejów liturgii w Polsce*, t. 2, red. Marian Rechowicz, Waclaw Schenk, Lublin 1976, s. 127–167; *idem*, *Początki kultu świętej Anny na Śląsku*, [w:] *Dziedzictwo duchowe i historyczne Góry Świętej Anny. Materiały z sesji naukowej odbytej na Górze św. Anny 5 listopada 1996 r.*, red. Wanda Musialik, Opole–Wrocław 1997, s. 9–20.

¹²⁵ O biskupie Waclawie zob. Mandziuk, *Historia Kościoła katolickiego na Śląsku*, t. 1, cz. 1, s. 486–488.

¹²⁶ Stanisław Jujeczka, *Wrocławska kapituła katedralna a Czechy od XIV do XVI wieku*, [w:] *Kapituly v zemích Koruny české a v Uhrách ve středověku / Die Kapitel in den Ländern der böhmischen Krone und in Ungarn im Mittelalter*, sestavili Jan Hrdina, Martina Maříková, Praha 2011 (Documenta Pragensia Supplementa, 2), s. 204–220.

¹²⁷ O obecności Czechów w śląskich kapitułach zob. *idem*, *Duchowni czescy w kapitułach śląskich. Z dziejów powiązań personalnych między Koroną a prowincją*, [w:] *Náboženský život*

Naturalnie odsetek rezydujących stale przy swoich prebendach był bez wątpienia bardzo niski¹²⁸, niemniej mogły one pobudzać kontakty i przepływ myśli między tymi środowiskami.

Należy w końcu pamiętać o całym szeregu związków, od ekonomii na sztuce kończąc, łączących Koronę Czeską ze śląską prowincją, które zintensyfikowały się pod panowaniem Luksemburgów¹²⁹.

Nakreślona powyżej sytuacja, zależność państwowa, kontakty duchownych śląskich, w tym biskupa Waclawa, z Koroną Czeską, może niezbyt intensywne, jednak istniejące, a także wyniki badań nad pochodzącym z Czech wawelskim *ordinariusem*, pozwalają na postawienie silnej hipotezy o przeniknięciu w pierwszej połowie XV w. przez Czechy idei kodyfikacji liturgii w diecezji wrocławskiej za pomocą *libri ordinarii*. Mogła ona zaistnieć za przyczyną samego biskupa Waclawa, a także zrodzić się w kręgu jego najbliższych współpracowników z kapituły katedralnej.

Mimo że do naszych czasów nie zachował się żaden *ordinarius* katedry wrocławskiej z tamtego czasu, stanowiący tekst normatywny przeprowadzonej unifikacji, to istnieje kilka przesłanek ku temu, by z dużym prawdopodobieństwem przyjąć hipotezę o jego istnieniu lub zredagowaniu w 1410 r.¹³⁰ Najważniejsza z przesłanek zawarta jest w jednym z dwóch *ordinariusów* powstałych po 1410 r. dla najstarszej śląskiej kolegiaty, kościoła Wniebowzięcia NMP w Głogowie. W pierwszym z nich (BUWr IV Q 223 [I], k. 312r–371v) pojawia się wielokrotnie wspomnienie o biskupie jako o celebransie opisywanych obrzędów¹³¹. Zapisy te świadczą, że rękopis powstał jako kopia istniejącego w tamtym czasie rękopisu katedralnego, zawierającego opis czynności pierwszego celebransa katedralnej liturgii – biskupa. Rękopis głogowski nosi także tytuł wprost to sugerujący – *Rubrica wratislaviensis*

a církevní poměry v zemích Koruny české ve 14.–17. století, ed. Lenka Bobková, Jana Konvičná, Praha 2009 (Korunní země v dějinách českého státu, 4), s. 202–220, tu: s. 214.

¹²⁸ *Idem*, *Wrocławska kapituła katedralna a Czechy*, s. 256.

¹²⁹ O kontaktach gospodarczych Wrocławia z Czechami zob. Grzegorz Myśliwski, *Wrocław w przestrzeni gospodarczej Europy (XIII–XV w.): centrum czy peryferie*, Wrocław 2009 (Monografie Fundacji na rzecz Nauki Polskiej. Seria Humanistyczna), zwłaszcza s. 449–494. O wpływie czeskiej sztuki na Śląsku pod koniec XIV w. zob. Romuald Kaczmarek, *Związki artystyczne Pragi i Wrocławia w ostatniej tercji XIV wieku. Rzeźba i sklepienia*, [w:] *Ślesko – země Koruny České. Historie a kultura 1300–1740*, ed. Helena Dáňová, Jan Klípa, Lenka Stolarová, Praha 2008, s. 11–26.

¹³⁰ Prawdopodobnie kodeksy lub kodeksy zostały zniszczone lub zrabowane przez Szwedów w 1632 r. Na niewielką liczbę zachowanych źródeł liturgicznych z XV w. wskazał już K. Dola, zob. Dola, *Liturgia Wielkiego Tygodnia*, s. 182.

¹³¹ BUWr IV Q 223 (I), np. k. 258v, 287v, 288r, 311 r.

*secundum chorum s. Johannis*¹³². *Ordinarius* katedralny stanowił zapewne wzór dla redakcji księgi na użytek kapituły głogowskiej (BUWr IV Q 223 [II], k. 272r–311v), w której nie uwzględniono biskupa jako celebransa, a głowę kapituły, tj. dziekana¹³³. O istnieniu katedralnego pierwowzoru głogowskiego *ordinariusia* świadczą też późniejsze źródła. W powstałym przed 1430 r. kolejnym *ordinariusie* kolegiaty w Głogowie (BUWr I O 54) znajdujemy tytuł *Mater ecclesiae cathedralis ordinem et rubrica* (k. 1r), co także sugeruje, że powstał on jako kopia *ordinariusia* katedralnego.

Dodatkową przesłanką za powyższą hipotezą jest fakt, że prawodawca obłożył karą synodalną wszystkich, którzy nie wykonywali postanowień synodu w tej kwestii. Oznacza to, że w momencie spisania statutów istnieć musiał – lub miał dopiero powstać w konsekwencji ich ogłoszenia – *ordinarius* katedry wrocławskiej, na którym inne kolegiaty i kościoły diecezji miały się wzorować w celebrowaniu liturgii i którego kopie w konsekwencji miały sprawić, by ten nakaz jak najrzetelniej wypełnić. Brak tekstu normatywnego w postaci *ordinariusia* katedry sprawiłby przecież, że prawodawca nie miałby podstaw do respektowania nakazu.

Argumentem *ex silentio*, służącym poparciu hipotezy o istnieniu wzorcowego *ordinariusia* katedry w momencie ogłoszenia statutów w 1410 r., wydaje się również to, że nigdzie w zachowanej spuściźnie źródłowej, tak synodalnej, jak kapitulnej, nie pojawia się nakaz, by w konsekwencji synodu spisać katedralny *ordinarius*.

Jedyną wątpliwość co do istnienia w tamtym czasie *ordinariusia* katedry budzi brak we wspomnianym artykule stwierdzenia mówiącego wprost o naśladowaniu zwyczajów liturgicznych katedry wrocławskiej wedle wzorca zawartego w konkretnym rękopisie, gdyż mówi się tu tylko o naśladowaniu rytu i zwyczajów. Milczenie na jego temat mogło być jednak zabiegiem mającym na celu zachowanie aktualności i obowiązywanie regulacji synodalnych na wypadek zaginięcia lub zniszczenia katedralnego *ordinariusia*, czy też nawet – co w ówczesnych realiach było całkiem możliwe – wykradzenia go przez duchownych niechętnych programowi naprawy.

¹³² BUWr IV Q 223 (I), k. 3. Mimo powszechności tego sformułowania w księgach liturgicznych różnych typów powstałych po 1410 r., akurat w przypadku *ordinariusia* zawsze pojawia się w ich wstępach określenie *Rubrica*. Przykłady tej praktyki, w różnej zresztą formie (*secundum chorum wratislaviensem*; *secundum chorum ecclesie wratislaviensis*; *in choro s. Johannis*), przynoszą inne księgi liturgiczne z pierwszej połowy XV w., zob. BUWr I F 346, k. 173v; I F 347, k. 153r; I F 348, k. 140r; I F 354, k. 161v; I F 355, k. 230r, 223v, 267v; I F 442, k. 8v, 279v; M 1140, k. 143r; R 166, k. 285 r.

¹³³ Pojawia się w opisach tylko raz (BUWr IV Q 223 [II], k. 322r), zapewne na skutek roztrągnięcia skryby.

Przedstawione argumenty pozwalają przyjąć za słuszną hipotezę o istnieniu lub powstaniu w 1410 r. *ordinarius* wrocławskiej katedry św. Jana Chrzciciela, który miał być tekstem normatywnym rozpoczętej wówczas unifikacji liturgicznej w diecezji wrocławskiej wedle zwyczajów i rytów katedralnej liturgii. Pomagają one także ustalić czas spisania śląskich *ordinariusów* z pierwszej połowy XV w. Jak już wspomniano wyżej, dotychczas badacze – oprócz H. Sobeczki, który zagadnienie podjął marginalnie¹³⁴ – nie traktowali powstania *libri ordinarii* jako bezpośredniego następstwa synodu z 1410 r. Podobnie F. Wolnik nie próbował wskazać przyczyn umieszczenia w treści badanych przez niego rękopisów art. 6 statutów synodu z 1410 r. lub jego fragmentu¹³⁵.

Powyższe ustalenia pozwalają przyjąć lata 1410–1411 za najwcześniejszy moment powstania pierwszych diecezjalnych *libri ordinarii* na Śląsku. Górną granicę tego okresu można oprzeć na ważnych momentach w historii śląskiej liturgii. Pierwszy z nich to wprowadzenie w diecezji wrocławskiej po 16 III 1430 r. zreformowanych obrzędów Wielkiego Piątku, na co już badacze zwrócili uwagę¹³⁶. Rękopisy, które ich nie zawierają, zapewne zostały spisane przed wspomnianą datą.

Innym możliwym terminem *ante quem* jest zainaugurowanie w 1431 r. w diecezji wrocławskiej zwyczaju sprawowania procesji eucharystycznej w święto Bożego Ciała. Koniecznie wspomnieć trzeba w tym miejscu, że w nowszej literaturze błędnie przyjmowano, że zwyczaj ten pojawił się na Śląsku za przyczyną Jodoka z Głuchołazów, opata klasztoru kanoników regularnych na Piasku¹³⁷. Miał się on z nim zetknąć podczas studiów krakowskich, a następnie zaszczerpić w macierzystym klasztorze w 1432 r., skąd promieniował na inne kościoły diecezji, z katedrą na czele. Tymczasem rozpowszechnienie wspomnianej procesji w Kościele i wprowadzenie jej w diecezji wrocławskiej to konsekwencja promulgowania 25 V 1429 r. przez papieża Marcina V bulli *Inefelite*, w której udzielono odpustu dla wiernych uczestniczących w procesji odprawianej w Boże Ciało i codziennie podczas jego

¹³⁴ Sobeczko, *Liturgia katedry wrocławskiej*, s. 33, 50–52.

¹³⁵ Wolnik, *Diecezjalne i zakonne Libri Ordinarii*, s. 193.

¹³⁶ Doła, *Liturgia Wielkiego Tygodnia*, s. 192; Wolnik, *Liturgia godzin*, s. 35.

¹³⁷ Anna Pobóg-Lenartowicz, *Kanonicy regularni na Śląsku. Życie konwentów w śląskich klasztorach kanoników regularnych w średniowieczu*, Opole 1999 (Uniwersytet Opolski – Studia i monografie, 269), s. 115; *eadem*, *A czyny ich były liczne i godne pamięci. Konwent klasztoru kanoników regularnych NMP na Piasku we Wrocławiu do początku XVI wieku*, Opole 2007 (Z Dziejów Kultury Chrześcijańskiej na Śląsku, 40), s. 172.

oktawy¹³⁸. To pierwszy pomnik powszechnego prawa kościelnego, w którym znajdujemy wspomnienie o sprawowaniu procesji eucharystycznej w te dni¹³⁹. Możliwość pozyskania duchowych łask za uczestnictwo w niej z pewnością wpłynęła na jej popularność. Już w 1431 r. bullę przywiózł do Wrocławia Jerzy Richtemberg, kanonik kapituły katedralnej, toteż ustanowienie procesji w katedrze, a potem w innych kościołach diecezji, należy wiązać z tymi okolicznościami, na co już w starszej literaturze zwracano uwagę¹⁴⁰. Przetwarzający się do reformy życia wewnętrznego klasztor na Piasku już w 1433 r. wprowadził w święto Bożego Ciała procesje rano przed sumą i wieczorem po niesporach¹⁴¹, zaś w katedrze procesja odbywała się po sekście. Odmienny czas ich sprawowania wskazuje, że to raczej konwent dostosował swój obchód odprawiania procesji eucharystycznej, którą najpierw przyjęła katedra.

Żaden ze znanych śląskich *ordinariusów* z okresu po synodzie w 1410 r. nie został uzupełniony o opis przebiegu procesji w święto Bożego Ciała, natomiast rękopisy, których powstanie datuje się na lata 30. XV w., zawierają już, mniej lub bardziej rozbudowany, opis przebiegu procesji. Nasuwa to przypuszczenie o drugim etapie unifikacji liturgicznej, przeprowadzonym w diecezji wrocławskiej

¹³⁸ Joseph Jungnitz, *Gesichte der Fronleichnamprozession in Breslau*, „Schlesisches Pastorblatt”, 19 (1898), 13, s. 122–125; Zbigniew Załewski, *Święto Bożego Ciała w Polsce do wydania Rytuału Piotrkowskiego (1631 r.)*, [w:] *Studia z dziejów liturgii w Polsce*, t. 1, s. 130–134; Andrea Löther, *Prozessionen in spätmittelalterlichen Städten. Politische Partizipation, obrigkeitliche Inszenierung, städtische Einheit* (Norm und Struktur. Studien zum sozialen Wandel in Mittelalter und früher Neuzeit, 12), Köln–Weimar–Wien 1999, s. 102–108, 139–142. O bulli i innych przywilejach odpustowych związanych ze świętem Bożego Ciała zob. Miri Rubin, *Corpus Christi. The Eucharist in Late Medieval*, Cambridge 1991, s. 210–213.

¹³⁹ Hanna Zaremska, *Procesja Bożego Ciała w Krakowie w XIV–XVI wieku*, [w:] *Kultura elitarna i masowa w Polsce późnego średniowiecza*, red. Bronisław Geremek, Wrocław 1978, s. 25–40; Izabela Skierska, *Sabbatha sanctifices. Dzień święty w średniowiecznej Polsce*, Warszawa 2008, s. 58. Dodatkowo dla pobudzenia kultu eucharystycznego wierni otrzymać mogli odpust za uczestnictwo w uroczystości i jego oktawie: w mszy, godzinach kanonicznych oraz za towarzyszenie ze światłem kapłanowi niosącemu Wiatyk. Uroczystość można było obchodzić publicznie wszędzie, nawet w czasie interdyktu. Papież przyznał za udział wiernych w większych godzinach kanonicznych po 100 dni odpustu, w mniejszych po 50 dni, za udział w procesji 100 dni.

¹⁴⁰ Na podstawie akt posiedzeń kapituły katedralnej we Wrocławiu informację tę przytacza Jungnitz, *Gesichte der Fronleichnamprozession*, s. 123; treść bulli i okoliczności jej pojawienia się we Wrocławiu zob. Waław Urban, *Studia nad dziejami diecezji wrocławskiej w pierwszej połowie XV wieku*, Wrocław–Opole 1959, s. 157–158.

¹⁴¹ *Chronica abbatum Beatae Mariae Virginis in Arena*, [w:] *Scriptores rerum Silesiacarum oder Sammlung schlesischer Geschichtschreiber*, Bd. 2, hrsg. von Gustav Adolf Stenzel, Breslau 1839, s. 224–225: „Item, anno domini MCCCCXXXIII, idem dominus Jodocus Abbas capitulariter instituit et ordinavit processiones sollempnes mane et post prandium necnon dominica infra octavam et in octavo in festo sacratissimi corporis Christi [...]”.

w latach 30. XV w., oraz o wycofaniu starszych *libri ordinarii*, których miejsce mogły zająć nowe. Nie wiemy, co było przyczyną pojawienia się – prawdopodobnie po 1431/1432 r. – kolejnej „fali” śląskich *libri ordinarii*. Być może nastąpiło to w wyniku wprowadzenia nowych obrzędów Wielkiego Piątku, o czym była mowa wyżej, ewentualnie w efekcie nieuchwyconego lub niezachowanego w spuściźnie źródłowej aktu, za którym stało także spisanie nowego *ordinariususa* katedry, bardziej złożonego i dokładnego niż wcześniejszy.

Jak poświadczają zachowane rękopisy, po ogłoszeniu statutów synodu z 1410 r. musiała powstać jakaś liczba *libri ordinarii* przeznaczonych dla różnych ośrodków. Akt ten dał początek akcji unifikacji liturgii w diecezji wrocławskiej, czego wyrazem były dwa wspomniane już wcześniej *ordinariusy* kolegiaty głogowskiej, *liber ordinarius* kościoła parafialnego (od 1477 r. kolegiaty) św. Jana Chrzciciela w Nysie oraz *ordinarius* klasztoru kanoników regularnych w Żaganiu (BUWr I O 56). Pierwszy z rękopisów głogowskich zawiera opis liturgii katedralnej (BUWr IV Q 223 [I]), drugi jest zredagowaną na potrzeby liturgii kapitulnej wersją katedralną (BUWr IV Q 223 [II]). Rękopis żagański jest z kolei adaptacją liturgii katedralnej na potrzeby tamtejszego konwentu kanoników regularnych. W przypadku kolegiaty głogowskiej, co potwierdza spisany w 1421/1422 r. brewiarz (BUWr I F 442), wprowadzeniu nowego *ordinariususa* towarzyszyć mogła stopniowa wymiana ksiąg chórowych na nowe.

Zachowane rękopisy, powstałe między 1410 a 1431/1432 r., charakteryzuje jednolitość w układzie treści, prostota i lakoniczność opisów przebiegu akcji liturgicznej, co z kolei skutkuje ich niewielką objętością. Nie uwzględniano, poza celebransem i wyższą asystą, ani funkcji liturgicznych innych osób duchownych i służby liturgicznej, ani postaw ciała przyjmowanych w liturgii przez uczestniczących w niej biernie w chórze. Narracja ukierunkowana została głównie na wymienianie incypitów tekstów liturgicznych, a także na sposób doboru tekstów oficjum w wypadku okurencji i konkurencji obchodów. W treści rękopisów brak także kalendarza liturgicznego, który pojawia się już w *ordinariusach* pochodzących z lat 30. XV w.

Być może ograniczenie treści w najstarszych znanych śląskich *libri ordinarii* do incypitów tekstów liturgicznych było celowym zabiegiem zmierzającym do ujednolicenia w pierwszej kolejności tekstów oficjum i mszy stosowanych w diecezji. Hipotezę o takim zamiarze prawodawcy mogą umocnić zachowane liturgiczne źródła śląskie z pierwszej połowy XV w. Na pierwszym miejscu wymienić

należy tu biskupie i kapitulne kodeksy, mianowicie: pontyfikał rzymski (ABKKWr Ms 147), *liber ordinarius* czynności biskupich *Ordinarius pontificalis* (ABKKWr Ms 148) oraz mszał (ABKKWr Ms 53n). O szeroko przeprowadzonej, jako priorytetowej, akcji ujednolicania tekstów liturgicznych w diecezji dodatkowo przekonywać mogą powstałe w latach 1410–1433 źródła liturgiczne ze śląskich kościołów. Wśród nich znajduje się pokaźna liczba rękopisów z wrocławskiego kościoła św. Marii Magdaleny: trzy mszały (BUWr M 1116, M 1117, M 1125), antyfonarz (BUWr M 1194) oraz trzy brewiarze (BUWr M 1132, M 1136, M 1153). Wśród zachowanych rękopisów znajduje się także jeden z niewielu ocalałych z zawieruchy ostatniej wojny mszałów z kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu (BUWr R 521), brewiarz z kolegiaty w Otmuchowie (BUWr I F 445) oraz dwa antyfonarze, jeden z klasztoru klarysek we Wrocławiu (BUWr I F 430), drugi (BUWr R 505) spisany dla nieznanego nam ośrodka na terenie diecezji wrocławskiej. W konsekwencji unifikacji liturgii przeprowadzonej w diecezji wrocławskiej w pierwszej połowie XV w. mogły powstać też rękopisy liturgiczne zaginione w czasie II wojny światowej, m.in. trzy mszały z kościoła farnego św. Elżbiety we Wrocławiu pochodzące z lat 1410–1415¹⁴² i 1422–1426¹⁴³. Wśród strat wojennych wskazać również można 11 mszałów powstałych w latach 1410–1430 dla nieznanymi kościołów diecezji wrocławskiej¹⁴⁴. W pierwszej połowie XV w. spisano wiele innych ksiąg przeznaczonych do publicznej i prywatnej recytacji liturgii godzin, w tym osiem diecezjalnych antyfonarzy, dziewięć brewiarzy i szereg ksiąg mszy i oficjum, nieprecyzyjnie datowanych na XV stulecie¹⁴⁵, z których część mogła powstać w pierwszej połowie XV w.

Z powyższych ośrodków – poza kolegiatą głogowską – nie zachował się żaden *liber ordinarius*. Można jednak przypuszczać, że *ordinarius* spisany został dla kościoła farnego św. Marii Magdaleny we Wrocławiu i dla kolegiaty św. Mikołaja

¹⁴² Przechowywane one były przed wojną w Schlesisches Museum für Kunstgewerbe und Altertümer (Śląskie Muzeum Rzemiosła Artystycznego i Starożytności; dalej cyt.: SMKA) z siedzibą we Wrocławiu pod sygnaturami 7572 (mszał z ok. 1415 r.) i 7564 (lata 1410–1415); zob. Stanisława Sawicka, *Straty wojenne zbiorów polskich w dziedzinie rękopisów iluminowanych*, Warszawa 1952 (Prace i Materiały Wydziału Rewindykacji i Odszkodowań, 10), s. 75–76.

¹⁴³ SMKA, sygn. 7573 (mszał z lat 1422–1426); Sawicka, *Straty wojenne zbiorów polskich*, s. 76.

¹⁴⁴ SMKA, sygn. 7575 (mszał z 1410 r.), 7577 (mszał z 1425 r.), 8372 (mszał z ok. 1410 r.), 8375 (mszał z lat 1422–1426); BUWr. Ms R 165 (mszał z ok. 1415 r.), Ms M 1240 (mszał z ok. 1425–1430), Ms M 1126 (mszał z ok. 1414 r.), Ms M 1129 (mszał z ok. 1420 r.); zob. Sawicka, *Straty wojenne zbiorów polskich*, s. 75–77.

¹⁴⁵ Wolnik, *Liturgia godzin*, s. 60–61.

w Otmuchowie, gdyż były to ośrodki mocno związane z osobą biskupa wrocławskiego. Kolegiata otmuchowska znajdowała się w kluczu dóbr biskupich (przy niej zresztą biskup Waclaw spędził ostatnie lata życia¹⁴⁶), a nad farą św. Marii Magdaleny biskupi wrocławscy posiadali prawo patronatu. Sprawia to, że włączenie się tych ośrodków do akcji unifikacji liturgii w diecezji było niejako naturalne. Stąd hipotetyczny wniosek o istnieniu *ordinariusów* powstałych dla tych kościołów.

Jak można zauważyć, liczba rękopisów liturgicznych różnych typów pochodzących z okresu po 1410 r. była dość pokaźna. Nadmienić trzeba przy tym, że zachowanych ksiąg liturgicznych oficjum, głównie muzycznych, powstałych dla różnych ośrodków diecezji wrocławskiej w interesującym nas okresie zachowało się dziewięć, tych nieprecyzyjnie datowanych na XV w. jest tyle samo¹⁴⁷; jakaś część z nich mogła powstać w pierwszej połowie wieku. Nawet jeśli moment spisania niektórych z nich wynikał z wyeksploatowania starych ksiąg, nie zmienia to faktu, że nowe zawierały już zapewne elementy wprowadzone w toku unifikacji za pomocą *libri ordinarii*, co w praktyce, mimowolnie, było wierną realizacją postulatów unifikacji liturgii diecezjalnej.

Pontyfikat Konrada, następcy Waclawa na stolicy biskupiej we Wrocławiu, przebiegł pod znakiem niepokojów społecznych i wojen husyckich pustoszących Śląsk. Już na samym początku jego rządów, w 1418 r., doszło do krwawych rozruchów w samym Wrocławiu. Były one elementem szerszej rywalizacji politycznej o Śląsk, które go dotykały szczególnie po śmierci Zygmunta Luksemburskiego (†1437). W czasie rządów Konrada zakończył się sobór w Konstancji (1414–1418) oraz obradował sobór bazylejski (1431–1445). Zawierucha polityczna i religijna odnowiła debatę nad kwestią przynależności metropolitalnej diecezji wrocławskiej. Ostatnie lata biskupa Konrada to z kolei jego wystąpienie z obozu koncyliarystycznego i poparcie papieża Eugeniusza IV, które dostarczyło mu wrogów w szeregach niemieckiego i polskiego episkopatu, w konsekwencji doprowadzając do pogróżek usunięcia z urzędu biskupiego¹⁴⁸.

Z racji fragmentarycznie zachowanego materiału źródłowego posiadamy niewiele informacji o trzech synodach odbytych za jego rządów w latach 1418, 1421 i 1423, brak w nich regulacji przydatnych w powziętych tu założeniach

¹⁴⁶ Mandziuk, *Historia Kościoła katolickiego na Śląsku*, t. 1, cz. 1, s. 488.

¹⁴⁷ Wolnik, *Liturgia godzin*, s. 60–61.

¹⁴⁸ Zob. wyżej, przyp. 3.

badawczych¹⁴⁹. Mimo trudnego dla śląskiego Kościoła kontekstu lokalnego, rządy Konrada to ważny okres dla liturgii diecezjalnej. W 1430 r. wprowadzona została, wspomniana już wcześniej, korekta obrzędów liturgii Wielkiego Piątku, a niedługo po tym rozpowszechniono w diecezji wrocławskiej procesję Bożego Ciała. Początek lat 30. XV w. był więc okresem zmian i reform stanowiących – siłą rzeczy – element unifikujący liturgię w diecezji. Był to także moment narodzin nowych praktyk liturgicznych traktowanych jako swoiste antidotum na trudne czasy klęsk elementarnych, niepokojów, wojen i pustoszących Śląsk najazdów husytów, dodatkowo podważających wiele katolickich dogmatów. Z tych zapewne powodów w 1443 r. w diecezji wrocławskiej ustanowione zostało przez biskupa Konrada, we wtorki i w czwartki okresu *per annum*, oficjum z mszą ku czci św. Jana Chrzciciela i św. Jadwigi, patronów diecezji wrocławskiej i Śląska¹⁵⁰.

Zmiany w liturgii diecezjalnej z lat 30. XV w., wśród których najbardziej transparentnymi były reforma obrzędów Wielkiego Piątku i wprowadzenie procesji Bożego Ciała, sprawiły, że powstanie rękopisów zawierających opis tych ceremonii datować możemy najwcześniej na 1431 r. Zawierają je dwa *ordinariusy* spisane dla klasztoru kanoników regularnych w Żaganiu (BUWr I O 60, I O 61), dwa dla kolegiaty Wniebowzięcia NMP w Głogowie (kapitulny BUWr I O 54 i mansjonarski BUWr I Q 208), a także – ukończony około 1437 r. i zachowany w kopii z 1584 r. – *Liber ordinarius* klasztoru kanoników regularnych na Piasku, wprowadzony w życie wraz z nowymi statutami klasztornymi przez biskupa Konrada 30 IX 1440 r. i wieńczący proces reformy życia monastycznego tamtejszego konwentu¹⁵¹.

Treść tych rękopisów różni się znacznie od treści ich starszych poprzedników, jest ona pod każdym względem o wiele bardziej rozwinięta. Cechują ją wyczerpujące opisy obchodów roku liturgicznego obu cykli, czynności celebransa i asysty, a także dyspozycje dotyczące postawy liturgicznej duchownych uczestniczących w liturgii tylko chórze. Niezwykle dokładne są również opisy przypadków

¹⁴⁹ *Synody diecezji wrocławskiej*, s. 117–144.

¹⁵⁰ *Sigismundi Rosiczii chronica et numerus episcoporum Wratislaviensium itemque gesta diversa transactis temporibus facta in Silesia et alibi. Ab anno C. 1051 usque 1470*, [w:] *Geschichtschreiber Schlesiens des XV. Jahrhunderts*, hrsg. von Franz Wächter, Breslau 1883 (*Scriptores rerum Silesiacarum*, Bd. 12), s. 58: „[16 Juli] Institutio horarum scilicet sancti Johannis baptiste et Hedvigis. In crastino divisionis apostolorum dominus Conradus episcopus Wratislaviensis statuit in sua diocesi, quod ab octava corporis Christi usque ad adventum domini et octava epiphanie domini ad diem cinerum omni feria tertia hore teneantur de sancta Johanne baptista et feria quinta de sancta Hedwige”. Zob. także: *Synody diecezji wrocławskiej*, s. 128–129.

¹⁵¹ Zob. Aneks 1, poz. 7.

okurencji czy konkurencji obchodów roku liturgicznego w obu jego cyklach. Zapewne z tego względu pojawia się we wspomnianych wyżej rękopisach, a nieobecny w starszych, kalendarz liturgiczny poprzedzający opis weneracji obu cykli roku liturgicznego. Wyjątek wśród wymienionych rękopisów stanowi *liber ordinarius* mansjonarzy kolegiaty głogowskiej (BUWr I Q 208), którego treść, ze względu na charakter sprawowanej przez nich służby Bożej, nie wymagała szczegółowych opisów obu cykli roku liturgicznego. Jeśli zachodziła taka potrzeba, kolegium mansjonarskie mogło posiłkować się *ordinariusem* kapituły, dostosowując się do zawartych w nim regulacji.

Nie wiemy, co legło u podstaw takiej zmiany i poszerzenia treści śląskich *libri ordinarii*, jednak nasuwa się tu hipoteza o tym, że inspiracja i wzór mogły być związane z powstaniem w latach 30. XV w. niezachowanego do naszych czasów *ordinariususa* katedry wrocławskiej. Wprowadzenie go mogło też być powodowane reformami i nowymi elementami w liturgii, które pojawiły się na początku lat 30. Niemniej, akcja unifikacyjna w diecezji w tamtym okresie musiała przybierać na sile, gdyż autor kroniki klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna na Piasku, sąsiadującego z wrocławskim Ostrowem Tumskim i katedrą, wielokrotnie wspomina w zapiskach z lat 30. XV w. o zjednaniu – w ramach reform liturgii klasztornej – zwyczajów liturgicznych konwentu ze zwyczajami katedry wrocławskiej¹⁵². Naturalnie główną intencją autora była chęć ukazania, że naprawiająca swoje życie wspólnota klasztorna dokonuje tego także poprzez reformę liturgii. Nie możemy jednak wykluczyć, że zmiany te podsycane były również ogólną atmosferą reform liturgii, jaka panowała w diecezji, może nawet była ona – z racji intensywności informacji o jej nowych elementach – konsekwencją powstania w latach 30. XV w. nowego *ordinariususa* katedry wrocławskiej.

¹⁵² *Chronica abbatum Beatae Mariae Virginis*, s. 220: „Et primo quidem, quoad cultum ecclesiae et decorem domus dei, quem plurimum dilexit, omnia diminuta et inordinata circa officia ecclesie et que quodammodo fuerunt contra rituum et consuetudinem ecclesie Wratislaviensis, tam in cantandis quam legendis missis, immutando et melius ordinando [...]”; *ibidem*, s. 224: „Item, anno domini MCCCCXXXII. idem dominus Jodocus Abbas capitulariter ordinavit servari plenum et totum officium de animabus in die commemoracionis animarum, scilicet in crastino omnium sanctorum, [...] juxta consuetudinem ecclesiae cathedralis et totius dyecesis Wratislaviensis [...] communiter anno sequenti propter curam animarum ecclesie annexam ordinavit servari processions pro animabus mane et sero [...] juxta morem aliarum ecclesiarum parrochialium”; *ibidem*, s. 225: „Item, anno domini, ut supra, ipse dominus Jodocus Abbas capitulariter instituit et ordinavit, ut in die ascensionis domini post nonam, quam scolares sollempniter decantare debent, officium ascensionis dominice per dominum abbatem in pontificalibus et dominum priorem peragi deberet juxta rubricam desuper collectam, prout in aliis ecclesiis parrochialibus observatur”.

Najważniejszym z perspektywy podejmowanych przez nas założeń badawczych wydarzeniem pontyfikatu Konrada był synod z 1446 r., będący niejako podsumowaniem jego trzydziestoletnich rządów. Z tej racji statuty ogłoszone po synodzie nie były dziełem nowatorskim, a w znacznej mierze kompilacją starszych statutów, nawet tych z XIII w.¹⁵³ Niemniej nie zabrakło w nich wspomnienia o odmawianiu oficjum i używaniu melodii modlitw w kościołach diecezji według wzorca katedralnego¹⁵⁴. W istocie był to przepis stanowiący parafrazę wspomnianego artykułu z 1406 r. Trudno odpowiedzieć na pytanie, dlaczego powtórzono akurat ten artykuł, a nie późniejszy z 1410 r. Być może na synodzie odłożono na bok szczegółowe kwestie liturgii diecezjalnej z powodu innych, zapewne bardziej aktualnych, problemów biskupa i diecezji, czy też – szerzej rzecz ujmując – Kościoła, o których wspomniano już wyżej.

Na powtórzenie artykułu z 1410 r. w prawodawstwie diecezjalnym nie trzeba było jednak długo czekać. Następca Konrada, biskup Piotr Nowak, zwołał w 1448 r. synod, w którego postanowieniach znalazł się powielony i poszerzony art. 6 synodu z 1410 r. o następującej treści [tłum. autora]: „Ponadto nakazujemy, wedle właściwego posłuszeństwa i pod groźbą kary synodalnej, wedle naszej jurysdykcji rozkazujemy, aby wszyscy duchowni naszej diecezji używali, a zwłaszcza rektorzy kolegiat i innych kościołów parafialnych w mszach celebrowanych, wigiliach i obchodzie świąt, oraz w innych sprawowanych oficjach, w początku, środku i przy konkluzji kolekt, w melodiach epistoł i ewangelii, w prefacji i innych tychże ceremoniach, rytów, zwyczajów i porządku służby Bożej, którego używa nasza katedra wrocławska (*nostra Wratislaviensis ecclesia*), [który] przez nas w bieżącym roku będzie ustanowiony, i na przyszłość uchwalony, by go wszem chętnie zachowywali i stosowali, następnie ci sami, co tylko są członkami [ciała] głowy swej, jednym głosem, w zgodzie i złączeniu są [także] zgodni, nie dzieląc wspólnie wiary przez różnice rytów, ani przez naśladowanie wątpienia serc nielicznych”¹⁵⁵.

¹⁵³ *Synody diecezji wrocławskiej*, s. 140.

¹⁵⁴ *Ibidem*, s. 448: „Item quod quilibet presbiter ad divinum officium secum habeat clericum, qui tam diurnum pariter et nocturnum absque sincopacione peragat et ab extrinsecis collocacionibus vacet, atque quod secundum ordinem ecclesie cathedralis tam circa secreta misse quam in aliis officiis se conformet”.

¹⁵⁵ *Ibidem*, s. 476: „Insuper ordinamus sub obediencie debito et pena synodali iniungendo, quatinus omnes et singuli clerici nostre diocesis et presertim collegiatarum et aliarum ecclesiarum parrochialium rectores in missarum celebrationibus, in ieiuniorum et festivitatum observationibus et aliis divinis officiis decantandis, in inicio, medio et fine collectarum, in accentibus epistolarum, evangeliorum, prefacionum et in aliis ceremonialibus eundem, quem nostra Wratislaviensis

Nim przejdziemy do omówienia artykułu statutów, koniecznie przywołać trzeba dotychczasowe badania nad nim, w których pojawiło się wiele błędnych i niedostatecznie jasno sformułowanych hipotez badawczych, opartych na niewłaściwym rozumieniu zarówno samego artykułu, jak i innych przekazów źródłowych.

Według wydawcy statutów z 1448 r., J. Sawickiego, realizacją zapowiedzi z artykułu miało być spisanie w tym samym roku „rytuału katedry wrocławskiej”, który należy utożsamiać – zdaniem badacza – z przeznaczonym dla zakrystianów *Modus agendi*¹⁵⁶. Obwieszczony w statutach zamiar K. Doła¹⁵⁷, H. Sobeczko¹⁵⁸ i F. Wolnik¹⁵⁹ powiązali ze zwyczajem opracowywania i ogłaszania co roku przez wicedziekana kapituły katedralnej diecezjalnego kalendarza liturgicznego, zwanego *Rotula sive directorium, quod communiter vocamus Rubricarium Ecclesiae Wratislaviensis*¹⁶⁰. Tymczasem z treści artykułu synodalnego wynika, że zarówno zapowiedziany w nim dokument, jak i kapitulny kalendarz, nie miały być publikowane każdego roku, tylko ogłoszone w roku bieżącym (*praesenti anno*), tj. w 1448 r.

Przekonanie badaczy o tym, że źródła kapitulne i synodalne mówią o tym samym źródle, czyli *ordinariusie* katedry wrocławskiej, należy zatem uznać za błędne. Wynikało ono u wymienionych wyżej autorów przede wszystkim z nieznamości badań nad nowożytną praktyką wydawania przez kapitułę od 1663 r. diecezjalnego kalendarza liturgicznego – *Directorium*¹⁶¹, podjętych już w latach 40. XX w. przez Huberta Jediną¹⁶². Ten ostatni wykazał, że nie należy utożsamiać piętnastowiecznego zwyczaju wydawania *Directorium* z publikowaniem kompleksowej deskrypcji katedralnej służby Bożej, rozumianej jako *liber ordinarius*, a jedynie z ogłaszaniem kalendarza liturgicznego. Nadmienić trzeba także, że

ecclesia tenet ritum, morem et divinum ordinem, *per nos presenti anno institutum et in futurum instituendum habeant, publicent, teneant diligenter et observent* seque eidem tanquam membra suo capiti in pari vocis consonantia et consonanti concordia in omnibus coaptent et conforment, ne ex differentia rituum scissura fidei aut vacillatio simplicium cordibus immittatur” [podkreśl. – P.S.].

¹⁵⁶ *Ibidem*, s. 152–153.

¹⁵⁷ Doła, *Liturgia Wielkiego Tygodnia*, s. 180–215.

¹⁵⁸ Sobeczko, *Liber Ordinarius jako źródło do badań*, s. 68.

¹⁵⁹ Wolnik, *Diecezjalne i zakonne Libri Ordinarii*, s. 193; zob. Aneks 1, poz. nr 3. Wszystkie te badania przywołuje także Araszczuk, *Przedtrydenckie wrocławskie księgi liturgiczne*, s. 63–69.

¹⁶⁰ Fragment przywołanego przez K. Dołę fragmentu protokołu kapituły katedralnej zob. Doła, *Liturgia Wielkiego Tygodnia*, s. 180.

¹⁶¹ Hubert Jedin, *Zur Geschichte des Breslauer Direktoriums*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte”, 5 (1940), s. 201.

¹⁶² *Ibidem*, s. 197–205.

samo znaczenie głównego terminu użytego w nazwie „rotula” to tyle, co „fascykuł” lub „zwój”¹⁶³, trudno zatem rozumieć go jako określenie – czy synonim – kodeksu/rękopisu zawierającego opis ceremonii i tekstów roku liturgicznego w katedrze wrocławskiej. Wydaje się też, że błędne pojmowanie przez badaczy łacińskiego terminu *rubricarium* legło u podstaw współczesnego znaczenia tego terminu rozumianego jako „zbiór rubryk”¹⁶⁴.

Ten błędny wniosek badaczy potwierdza jeszcze szereg innych przesłanek źródłowych. Otóż użycie we wstępach do omawianych wyżej rękopisów fragmentu art. 6 statutów synodalnych z 1410 r. dowodzi, że powstały one w konsekwencji synodu, a nie w ramach postanowień kapituły. W przywołanych przez K. Dolę protokołach kapituły nie ma żadnej wzmianki mogącej dać pewną przesłankę, że rozumiany przez niego – i innych badaczy – „porządek służby Bożej w katedrze”, to mający być publikowany co roku *ordinarius*. Zresztą, w jakim celu miałyby być co roku spisywane na nowo? Liturgia nawet takiego ośrodka jak katedra wrocławska nie była na tyle zmienna, by opracowywać ją i ogłaszać każdego roku, tak jak kalendarz liturgiczny, którego zmiany w przypadku obu cyklu roku uzależnione są od daty obchodu Wielkanocy. W konkluzji trzeba także zaznaczyć, że ani jeden śląski *liber ordinarius* nie został przez badaczy wskazany jako konsekwencja publikowania przez dziekana *Directorium*, a przecież miano go, w świetle ich ustaleń, ogłaszać co roku.

Badaczy nie zdziwił fakt, że z zebranych przez nich rękopisów żaden nie otrzymał tytułu *rotula*, *directorium* czy *rubricarium*, a przecież miały powstawać jako kopie rękopisu o takim właśnie tytule. Tymczasem części śląskich *libri ordinarii* z pierwszej połowy XV w. nadano tytuły wprost sugerujące, że powstały one albo jako kopie, albo na podstawie *ordinarius*a katedry wrocławskiej, np.: *Incipit rubrica wratislaviensis secundum chorum sancti Johannis*¹⁶⁵, *Consetudines chori Wratislaviensis*¹⁶⁶. Argumentem przemawiającym przeciw teozom badaczy jest także sama nazwa *rotula sive directorium, quam communiter vocamus Rubricarium Ecclesiae Wratislaviensis*. Rodzi się bowiem pytanie, że skoro była ona powszechnie używana wśród duchownych, to dlaczego nie przywołano jej tytułu wprost w artykule

¹⁶³ *Rotulus*, [w:] [Charles du Fresne, sieur] Du Cange [et al.], *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, t. 7, éd. augm. Léopold Favre, Niort 1883–1887, kol. 223c.

¹⁶⁴ Za przykład może posłużyć tu tytuł *motu proprio* papieża Jana XXIII *Rubricarum instructum*, zob. *Rubricarum instructum. Novum rubricarum Breviarium et Missalis Romani corpus approbatum*, [w:] *Acta Apostolicae Sedis. Commentarium officiale*, vol. 52, Typis Vaticanis 1960, s. 593–595.

¹⁶⁵ Np. rękopis BUWr IV Q 223 (I); zob. Aneks nr 1, poz. 2.

¹⁶⁶ Np. rękopis BUWr I O 54; zob. Aneks nr 1, poz. 3.

statutów? Znamy piętnastowieczne przypadki, gdy duchowieństwo nadawało katedralnym, czy też diecezjalnym, *ordinariusom* własne, potoczne nazwy funkcjonujące lokalnie¹⁶⁷. W odniesieniu do innych rodzajów ksiąg liturgicznych znamy także takie przykłady z terenów średniowiecznej prowincji gnieźnieńskiej¹⁶⁸.

Mając powyższe na uwadze, wydaje się, że deklarację prawodawcy z art. 6 statutów synodalnych z 1448 r. należy rozumieć jako zapowiedź ogłoszenia w tym samym roku nowego *ordinariususa* katedry wrocławskiej, który byłby obowiązującym wzorcem poprawnej liturgii dla duchownych diecezji wrocławskiej. Nie wiemy, czy zapowiedź ta była wynikiem powodzenia, czy też może niedostatecznych sukcesów, podejmowanych od 30 lat zabiegów o kodyfikację i ujednoczenie liturgii w diecezji, ale biorąc pod uwagę zmianę treści kolejnych grup *ordinariusów*, sądzić należy, że była ich następnym etapem, najpierw ujednoczającym teksty liturgiczne, a potem wnikającym w szczegóły praktyki liturgicznej. Wnioskować jednak można, że była ona z pewnością podyktowana wcześniejszymi doświadczeniami głównego prawodawcy, biskupa Piotra Nowaka. Od 1436 r. był on kustoszem kapituły katedralnej, dzierżąc z urzędu pieczęć nad zakrystią katedralną, świątynikami i przygotowywaniem liturgii kapitulnej, a od 1442 r. pełnił godność prepozyta kapituły. Na kolejnych etapach swojej kościelnej kariery skumulował urzędy w znacznym stopniu odpowiedzialne za poprawny kształt i przebieg liturgii. Dodatkowo należał do najbliższych współpracowników swojego poprzednika na stolicy biskupiej we Wrocławiu. Być może ogłoszenie nowego katedralnego *ordinariususa* było oznaką chęci przeprowadzenia rewizji dotychczasowej, znanej mu przecież bardzo dobrze, liturgii katedralnej. Mogło być ono także zabezpieczeniem dorobku trzydziestoletniego dzieła unifikacji liturgii w diecezji, stąd powzięcie zamiaru zredagowania go lepiej i dokładniej.

Nie wiemy, czy postulat ogłoszenia *ordinariususa* katedry został rzeczywiście zrealizowany w 1448 r., bowiem nie zachował się on do naszych czasów. Niemniej

¹⁶⁷ Np. *Liber ordinarius* diecezji Salisbury w Anglii, który otrzymał od duchownych pseudonim *Pica* (pol. sroka): *Liber, quem Pica Sarum vulgo vocitat clericus*, zob. *Ordinale Sarvm sive Directorivm sacerdotvm: (Liber, quem Pica Sarum vulgo vocitat clericus) auctore Clemente Maydeston, sacerdote*, transcribed by William Cooke, ed. by Christopher Wordsworth, vol. 1–2, London 1901–1902 (Henry Bradshaw Society, vol. 20 i 22).

¹⁶⁸ Powstałe pod koniec XV w. kodeksy liturgiczne króla Jana Olbrachta ufundowane dla katedry wawelskiej określane były przez tamtejsze duchowieństwo następującymi potocznymi nazwami czy pseudonimami: Pękacz, Byk (*Bik*), Jałowka (*Isłowka*) i Kleszcz (*Klieszcz*), zob. *Inwentarz katedry wawelskiej z roku 1563*, oprac. Adam Bochnak, Kraków 1979 (Źródła do Dziejów Wawelu, 10), s. 109–110.

wydaje się słuszne sądzić, że za rządów biskupa Piotra Nowaka miały miejsce – poza tymi uchwyconymi w źródłach – jakieś ingerencje lub reformy liturgii katedralnej. To biskup Piotr wytyczył przecież przebieg procesji ogólnomiejskiej we Wrocławiu w święto Bożego Ciała, co poświadcza – wprawdzie jednorazową, ale bardzo wyraźną – ingerencję w kształt liturgii katedralnej przeprowadzoną z jego inicjatywy¹⁶⁹. Wcześniej sprawowano ją tylko w obrębie Ostrowa Tumskiego. Fakt spisania w 1448 r., tj. za rządów biskupa Piotra, *Modus agendi*, czyli podręcznika dla zakrystianów katedry, może być także świadectwem pozytywnej realizacji zapowiedzi synodalnej i umocnieniem hipotezy o rozpoczęciu procesu rewizji, reorganizacji lub uporządkowania na nowo liturgii katedralnej.

Obietnica biskupa Piotra – wydaje się, jak świadczą powyższe argumenty, że z dużym prawdopodobieństwem zrealizowana – stała się symboliczną granicą wysiłków w dziele unifikacji liturgii diecezjalnej wedle zwyczajów chóru katedry św. Jana Chrzciciela, podejmowanych przez jego dwóch wybitnych poprzedników. Proces unifikacji liturgii w diecezji wrocławskiej kontynuowany był po synodzie w 1448 r., o czym świadczą zachowane śląskie *ordinariusy* powstałe w drugiej połowie XV w. (BUWr I O 54, I O 55, I Q 131, IV F 201).

W odpowiedzi na pytanie o rzeczywisty zakres unifikacji liturgii w diecezji wrocławskiej i powstałe w jej wyniku liturgiki z pewnością pomogą dopiero studia podjęte w przyszłości nad pozostałymi typami śląskich rękopisów liturgicznych powstałych w pierwszej połowie XV w. Pierwszym krokiem do tego celu powinna być próba ściślejszej datacji ich powstawania¹⁷⁰.

Badania podjęte w niniejszym studium nad śląskimi *libri ordinarii* z pierwszej połowy XV w. ujawniły poboczny, lecz bardzo ważny, aspekt badań nad liturgią średniowiecznej diecezji wrocławskiej. Pozwoliły one podjąć próbę odpowiedzi na pytanie o przyczyny pojawienia się ponownie na początku w XV w. w liturgicznych źródłach śląskich, a w konsekwencji w praktyce liturgicznej, wenerowania w diecezji wrocławskiej świąt kościelnych w rycie potrójnym, tj. *triplex*. Pytanie to już ponad 60 lat temu zawarł w swoim kwestionariuszu badawczym W. Schenk w toku

¹⁶⁹ Sobeczko, *Liturgia katedry wrocławskiej*, s. 129.

¹⁷⁰ Zob. Waław Schenk, *Rękopisy liturgiczne od XIII do XV wieku w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 2 (1961), 1–2, s. 185–206; 6 (1963), s. 191–209; Waław Urban, *Rękopisy liturgiczne Biblioteki Kapitulnej we Wrocławiu*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 6 (1963) s. 155–190; *Rękopiśmienne mszały przedtrydenckie. Katalog sumaryczny*, oprac. Andrzej Suski, wprowadzenie Félix María Arocena, Jan Miazek, Toruń 2017 (Fontes Scrutari, 2).

badania nad liturgicznym kultem św. Stanisława w diecezji wrocławskiej¹⁷¹, a później formułowali je inni badacze¹⁷².

Ryt *triplex* był wyjątkowy nie tylko w skali gnieźnieńskiej prowincji kościelnej, ale także tej części Europy. W katedrze wrocławskiej został prawdopodobnie zaszczerpiony w czasach biskupa Waltera z Malonne (1149–1169) z jego rodzimej diecezji Laon lub w okresie rządów biskupa Cypriana (1201–1207), norbertanina, wcześniej opata ołbińskiego, który miał go przenieść do zwyczajów katedry z liturgii własnego zakonu¹⁷³.

W pierwszej połowie XV w. zwyczaj wenerowania w rycie potrójnym, będący wcześniej tylko domeną chóru katedry wrocławskiej, z nieznanых dotychczas powodów zaczął pojawiać się w źródłach i praktyce liturgicznej kolegiat i kościołów parafialnych diecezji wrocławskiej, na co jako pierwszy zwrócił uwagę W. Schenk¹⁷⁴. Rekonstrukcja przebiegu procesu unifikacji liturgii diecezji wrocławskiej w pierwszej połowie XV w. przy użyciu *libri ordinarii* pozwala powiązać rozpowszechnianie się zwyczaju weneracji święt w rycie potrójnym właśnie z tymi okolicznościami, a dodatkowo także z narodzinami zwyczaju corocznego publikowania przez kapitułę kalendarza liturgicznego. W świetle przeprowadzonej analizy należy przyjąć, że lokalne ośrodki diecezji zaczynały wzorować się na katedrze i stosować wenerację święt w rycie *triplex*, przyjmując typiczną liturgię katedralną i wprowadzając kapitulny kalendarz liturgiczny, co doprowadziło do upowszechnienia zwyczaju obchodu święt w rycie *triplex* w praktyce liturgicznej.

Pojawianie się w okresie potrydenckim ostatnich śląskich *libri ordinarii*, głównie zakonnych, także jako kopii wcześniejszych rękopisów, jak wspomniany wyżej *ordinarius* klasztoru NMP na Piasku, jest również interesującym wątkiem badawczym czekającym na większe zainteresowanie historyków i historyków liturgii. Ich powstawanie w regionie i mieście zdominowanym wówczas już przez luteran stanowiło próbę ochrony katolickiej obrzędowości w tym burzliwym dla Kościoła katolickiego okresie.

Podjęcie gruntownych badań nad *libri ordinarii* powstałymi w diecezji wrocławskiej w pierwszej połowie XV w. z pewnością pozwoli przybliżyć nas do postulowanego przed ponad 30 laty przez H. Sobeczkę monograficznego opracowania liturgii w diecezji wrocławskiej w średniowieczu.

¹⁷¹ Schenk, *Kult liturgiczny św. Stanisława Biskupa*, s. 37–38.

¹⁷² Sobeczko, *Liturgia katedry wrocławskiej*, s. 68–75.

¹⁷³ Zob. Schenk, *Kult liturgiczny św. Stanisława Biskupa*, s. 39.

¹⁷⁴ *Ibidem*.

Aneks nr 1

Katalog zachowanych diecezjalnych *libri ordinarii* powstałych na Śląsku w pierwszej połowie XV w.

Rękopisy omówione zostały w porządku chronologicznym. Z wyjątkiem jednego, należącego do kapituły katedralnej, stały się własnością Królestwa Prus w wyniku kasaty klasztorów i instytucji kościelnych przeprowadzonej w listopadzie 1810 r.¹⁷⁵ W niedługim czasie po tym wydarzeniu trafiły do budynku dawnego klasztoru kanoników regularnych na Piasku we Wrocławiu, który miał stać się siedzibą Centralnej Biblioteki Królewsko-Uniwersyteckiej. Pozostały tam do ostatnich miesięcy 1944 r., kiedy to księgozbiór biblioteczny podzielono i ulokowano w różnych miejscach na Dolnym Śląsku. Wróciły wszystkie do odbudowanego budynku Biblioteki Uniwersyteckiej „na Piasku” pod koniec lat 50. XX w. Od 2016 r. przechowywane są w nowym budynku Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu przy ul. Fryderyka Joliot-Curie.

Tylko jeden spośród omawianych rękopisów, mianowicie *Modus agendi in ecclesia Wratislaviensi*, przechowywany jest poza Biblioteką Uniwersytecką we Wrocławiu, to jest w Archiwum i Bibliotece Kapituły Katedralnej we Wrocławiu (ABKKWr IIIa 13a).

Wszystkie rękopisy zgromadzone w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu zostały opracowane w dwóch katalogach rękopisów: starszym, ukończonym w 1823 r., autorstwa Jana Krzysztofa Friedricha¹⁷⁶, oraz młodszym, powstałym w latach 20. XX w., będącym dziełem zespołowym pod kierunkiem Willego Göbera¹⁷⁷.

¹⁷⁵ O kasatach instytucji kościelnych na Śląsku Pruskim i gromadzeniu zbiorów bibliotecznych, zob. Bożena Kumor-Gomułka, *Die Breslauer Kirchenbibliotheken in den Plänen zur Schlesi-schen Zentralbibliothek. Die Idee der Gründung einer vereinigten Stadtbibliothek Breslau in der Zeit vor und nach der Säkularisation*, [w:] *Die Auflösung der Klöster in Preußisch-Schlesien 1810*, hrsg. von Marek Derwich, Wrocław 2016 (Dziedzictwo Kulturowe po Skasowanych Klasztorach, 6), s. 301–315.

¹⁷⁶ BUWr 1967/1–4: *Catalogus codicum scriptorum, qui in Bibliotheca Regia ac Academica Wratislaviensi servantur*, oprac. Johann Christoph Friedrich, Breslau 1821–1823, vol. 1–4 (dalej cyt.: Friedrich).

¹⁷⁷ *Katalog rękopisów dawnej Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, oprac. Willi Göber, Bd. 1–26, [Breslau sine anno] (dalej cyt.: Göber).

1) BUWr I Q 173 – *Liber ordinarius* kościoła parafialnego (od 1477 r. kolegiaty) św. Jana Chrzciciela w Nysie

Czas powstania: między 1410 a 1430 r., dopisany fragment ok. 1480 r.

Objętość: 83 karty (według Friedricha 82 karty).

Materiał pisarski: papier.

Wymiary: 220x160 mm.

Ręce: I – k. 1r–78v, II – Mikołaj Halbendorf, k. 79r–82 r.

Zawartość rękopisu: k. 1r–33v temporal, 33v–64r sanktorał, 64v–76v część poświęcona porządkowi mszy, sposobom doboru tekstów, 76v–82r tonariusz, 82v–83v *Ordo ad faciendum mandatum* (Nikolaus Halbyndorff scripsit, k. 83v).

Prowienienca: (wewnętrzna strona przedniej okładziny) nalepka Büschinga: *Aus der Kollegiatstift in Nissa*.

Katalogi BUWr: Friedrich, vol. 2, s. 27; Göber, Bd. 15, k. 103 r.

Literatura: Schenk, *Kult liturgiczny św. Stanisława Biskupa*, s. 123; Dola, *Liturgia Wielkiego Tygodnia*, s. 180; Sobeczko, *Liturgia katedry wrocławskiej*, s. 33–34; *idem*, *Liber ordinarius jako źródło*, s. 52, 60; Wolnik, *Liturgia godzin*, s. 34; *idem*, *Diecezjalne i zakonne Libri Ordinarii*, s. 191–192; *idem*, *Śląskie Libri Ordinarii*, s. 85–86, 104; *idem*, *Rękopisy liturgiczne*, s. 76; *Liturgiczne łacińskie dramatyzacje*, s. 215, 318; *Wykaz źródeł muzycznych*, s. 7.

Friedrich nadał kodeksowi na podstawie incipitu nazwę *Liber ordinis ecclesiae Wratislaviensis*, Göber nadał nazwę *Rituale Wratislaviense*, użyli jej także Schenk, Dola oraz Wolnik (tylko w: *Liturgia godzin*, s. 34).

Göber i Dola określili czas powstania kodeksu na pierwszą połowę XV w. Brak w nim zreformowanych w 1430 r. obrzędów Wielkiego Piątku. Art. 6 statutów synodalnych z 1410 r. (por. niżej), pełniący funkcję incipitu, pozwala zawęzić powstanie rękopisu na lata 1410–1430/32 (?)¹⁷⁸. Górną granicę datacji umacnia

¹⁷⁸ W incipicie kodeksu zawarty jest fragment art. 6 statutów synodu diecezjalnego bpa Wacława z 1410 r. (fragmenty ujęte w *liber ordinarius* BUWr I Q 173): „Item quia non licet membra a capite recedere et turpis sit pars, que suo non congruit universo, convenitque **iuxta sacrorum canonum decreta, ecclesie ordinem ab omnibus equaliter custodiri sub debita obediencia et pena synodali, distincte precipiendo mandamus statuentes quatenus omnes et siguli clerici beneficiati nostre diocesis et presertim ecclesiarum parochialium recores nec non et collegiate ecclesie in divinis officiis et missarum celebrationibus, inchoationibus et conclusionibus collectarum, in accentibus epistolarum et evangeliorum et notis prefacionum eundem ordinem, ritum et morem, quem tenet nostra ecclesia cathedralis** et qui servatur in eadem, teneant diligenter et observent seque eidem in omnibus coaptent et conforment, contra facientes pena synodali mulctantes” [podkreśl. – P.S.].

także brak opisu procesji Bożego Ciała wprowadzonej w diecezji wrocławskiej w 1432 r. (zob. k. 31v–32r).

Dola, Wolnik i Sobeczko zasugerowali się prawdopodobnie nalepką proveniencyjną zespołu Büschinga, katalogującego zbiory skasowanej w 1810 r. kolegiaty św. Jakuba w Nysie, i w konsekwencji wskazali ją jako miejsce pierwotnego przeznaczenia kodeksu. W czasie jego powstania kościół św. Jakuba odbudowywany był po pożarze w 1401 r. W 1423 r. wzniesiono dopiero nowy chór, a całość odbudowy ukończono ostatecznie w 1430 r.¹⁷⁹ Okres powstania rękopisu, odbudowa kościoła i późne wzniesienie chóru sprawiają, że powstanie go dla odbudowującej się świątyni wydaje się wątpliwe.

Mikołaj Halbendorf, kanonik kapituły nyskiej, autor dopiski (82v–83v *Ordo ad faciendum mandatum*), nie odnotowałby jej w kodeksie używanym w kościele św. Jakuba, bo kapituła tam wówczas nie funkcjonowała, a nie mamy żadnych informacji o tym, że był on z tym kościołem związany. Sprawia to, że w miarę pewnie możemy sądzić, iż kodeks powstał dla kościoła parafialnego św. Jana Chrzciciela na Starym Mieście w Nysie, który w 1477 r., kiedy to przeniesiono do niego kapitułę z Otmuchowa, podniesiony został do rangi kolegiaty. W 1650 r. kapitułę relokowano do kościoła św. Jakuba w Nysie. Trafił do niego wówczas także rękopis wraz z całym księgozbiorem kapituły. W 1810 r., po kasacie kapituły i przejęciu jej biblioteki, w kodeksie została naklejona nalepka proveniencyjna, co zgodne jest z ówczesnym stanem, a nie z pierwotnym miejscem przeznaczenia rękopisu.

W rękopisie rozpoznać można dwie ręce. Nie znamy skryptora pierwszej głównej części rękopisu (1r–82r), drugą spisał kanonik Mikołaj Halbendorf, zainstalowany 11 V 1479 r. w kapitule św. Jana Chrzciciela w Nysie¹⁸⁰. Wolnik na podstawie kolofonu dopisanej przez niego części błędnie przypisał mu autorstwo całego rękopisu. Lata życia Mikołaja, urodzonego prawdopodobnie ok. 1435 r., oraz

¹⁷⁹ Na temat pożaru kościoła św. Jakuba w 1401 r., jego późnośredniowiecznej odbudowy oraz trudności z nią związanych zob. Ewa Wólkiewicz, *Kościół i jego wierni. Struktury kościelne i formy pobożności w średniowiecznej Nysie*, Kraków 2014, s. 45–46. Z perspektywy badań historyków sztuki, zob. Jakub Adamski, *Gotycka architektura sakralna na Śląsku w latach 1200–1420. Główne kierunki rozwoju*, Kraków 2017, s. 668–682.

¹⁸⁰ Pierwszy raz pojawił się on w dokumentach w 1460 r. jako altarysta w Świdnicy, w 1465 r. był prokuratorem kolegium wikariuszy katedry wrocławskiej. W 1472 r. został kapelanem biskupa wrocławskiego Rudolfa von Rudesheim (1468–1482). Biogram Mikołaja Halbendorfa zob. Richard Völkel, *Die persönliche Zusammensetzung des Neisser Kollegiatkapitels während seiner Residenz in der Altstadt Neisse 1477–1650 an der Kollegiatkirche SS. Johannes Ev. und Nikolaus*, „Bericht der Wissenschaftlichen Gesellschaft Philomathie in Neisse”, 42 (1938), s. 119–120.

cechy duktu pisma jednoznacznie wykluczają taką możliwość. Fragment zawierający opis przebiegu wielkoczwartkowego *Mandatum* został dopisany przez Mikołaja nie szybciej niż po jego instalacji, a zapewne przed Wielkim Czwartkiem 1480 r.

Dola (*Liturgia Wielkiego Tygodnia*, s. 180) i Wolnik (*Liturgia godzin*, s. 34; *Diecezjalne i zakonne Libri Ordinarii*, s. 191; *Rękopisy liturgiczne*, s. 76), prawdopodobnie na podstawie błędnej identyfikacji miejsca jego pierwotnego przeznaczenia dla kolegiaty, zakwalifikowali kodeks do rękopisów zawierających opis liturgii katedralnej. Wolnik w jednej ze swoich publikacji (*Śląskie Libri Ordinarii*, s. 104) twierdzi, że w rękopisie znajduje się opis liturgii diecezjalnej (nie definiując, co w jego rozumieniu ten termin oznacza), nie podaje przyczyny zmiany identyfikacji z wcześniejszych publikacji i nie odnosi się do uprzednio używanego terminu. W innej swej pracy (*Rękopisy liturgiczne*, s. 85 i 104) kwalifikuje zawartość rękopisu jako opis liturgii katedralnej i zarazem diecezjalnej.

Analiza treści wyraźnie wskazuje, że rękopis zawiera, zgodnie z miejscem swego przeznaczenia, opis liturgii kościołów parafialnych diecezji wrocławskiej z pierwszej połowy XV w. Brak w jego treści dowodów mogących poprzeć opinię o jej katedralnym, czy kapitulnym charakterze (poza dopisanym *Mandatum*).

2) BUWr IV Q 223 (I), IV Q 223 (II) – *Liber ordinarius* kolegiaty Wniebowzięcia NMP w Głogowie

Czas powstania między (I) i (II): 1410–1430.

Objętość: *Liber ordinarius* (I) – 272r–311v, *Liber ordinarius* (II) – k. 312r–375r (Wolnik, *Diecezjalne i zakonne Libri Ordinarii*, s. 192–193; *idem*, *Rękopisy liturgiczne*, s. 76, 78, podaje: k. 312r–346r).

Materiał pisarski: papier.

Wymiary: 220x160 mm.

Ręce (I): I – k. 272r–311v.

Ręce (II): I – k. 312r–346r, kilka różnych rąk 346r–375v.

Zawartość rękopisu: *Liber ordinarius* (I) – k. 272r–311v, k. 272r–302v temporal, 303r–311r sanktorał.

Zawartość rękopisu: *Liber ordinarius* (II) – k. 311r–336r temporal, 336r–346v sanktorał, 346r–360v *Desponsalia Mariae et Joseph*, 362r–365 bulla papieża Bonifacego, 365r–367v błogosławieństwo świc i procesja w święto Oczyszczenia NMP, 366v–367r – prefacja o Oczyszczeniu NMP, 368v–373r *Exultet* z notacją muzyczną, 373v–375v błogosławieństwo ziół i kwiatów na Wniebowzięcie NMP

Proweniencja: (wewnętrzna strona przedniej okładziny) nalepka Büschinga: *Aus der Bibliothek der Kollegiatstift zu Glogau*.

Katalogi BUWr: brak go w katalogu Friedricha; Göber, Bd. 22, k. 193–200.

Literatura: Sobeczko, *Liturgia katedry wrocławskiej*, s. 34; *idem*, *Liber ordinarius jako źródło*, s. 52; Wolnik, *Liturgia godzin*, s. 35; *idem*, *Diecezjalne i zakonne Libri Ordinarii*, s. 192–194; *idem*, *Śląskie Libri Ordinarii*, s. 86–87, 104; *idem*, *Rękopisy liturgiczne*, s. 76; *Wykaz źródeł muzycznych*, s. 8; *Libri ordinarii. Przewodnik po rękopisach*, poz. 840–841 (tutaj także przywołana niekompletna literatura).

Oba rękopisy ujęte zostały w jednym bloku wraz z innymi tekstami teologicznymi i liturgicznymi o tym samym formacie bibliotecznym prawdopodobnie jeszcze w XV w. Incipity obu zawierają ten sam tytuł (*Incipit rubrica wratislaviensis secundum chorum sancti Johannis* – [I] k. 272r oraz [II] k. 311r) i fragmenty art. 6 statutów z 1410 r.

Göber datuje powstanie rękopisów na pierwszą połowę XV w. Wolnik wskazał na brak w nich zreformowanych obrzędów Wielkiego Piątku, co wraz z treścią incipitu pozwala określić moment powstania obu rękopisów na okres między 1410 a ok. 1430 r.

Wolnik nie zauważył dopisków do drugiego rękopisu zawierających różne teksty liturgiczne i przyjął kartę 360 za ostatnią. Ze względu na liturgiczny charakter dopisków uznać należy kartę 375v za ostatnią w rękopisie IV Q 223 (II).

Wolnik na podstawie eksplicytu pierwszego rękopisu zidentyfikował jego skryptora, którym był Mikołaj Pfluger, kanonik kapituły głogowskiej i katedralnej we Wrocławiu. Nie znamy skryptora drugiego rękopisu.

Dotychczas obojętnie przechodzono obok przyczyn powstania w tym samym czasie tych dwóch rękopisów. Pierwszy powstał najprawdopodobniej jako kopia *ordinariususa* katedry wrocławskiej obowiązującego w tamtym czasie. Dowodzi tego wielokrotnie wymieniany w jego treści biskup jako celebrans opisywanych obrzędów (*Liber ordinarius* I: k. 258r, 284v, 287v, 285r, 288; *Liber ordinarius* II: k. 324r).

Drugi rękopis (II), obszerniejszy niż pierwszy, jest – jak wskazuje analiza jego treści – redakcją katedralnego *ordinariususa* powstałą na użytek głogowskiej kapituły. Fakt ten potwierdza wymieniony tylko raz w jego treści – najprawdopodobniej przez roztargnienie skryptora – biskup jako celebrans. Brak dopisków do pierwszego rękopisu dowodzi, że prawdopodobnie poza podstawą redakcji nowego *ordinariususa* nie używano go do przygotowywania liturgii w kolegiacie.

Jak wspomniano, oba rękopisy w swoich incipitach zawierają fragmenty art. 6 statutów z 1410 r., k. 272r, k. 311r: „Incipit rubrica wratislaviensis Secundum chororum sancti Johannis. **Iuxta sacrorum canonum decreta nonit ecclesiam mater cathedralis ordine et rubrica ab omnibus ecclesiarum parrochialium rectoribus et ceteris ecclesiae equaliter custordiri et servari et in divinis officiis videlicet vesperis et matutinis aliis horis canonicis necnon missarum celebrationibus inchoantionibus et conclusionibus collectarum, in accentibus epistolarum et evangeliorum et lectionum et voce praefationum et omnium rituum et morem servari quem in ecclesiam katedralis et qui servatur in eadem**” [podkreśl. – P.S.].

3) BUWr I O 54 – *Liber ordinarius* kolegiaty Wniebowzięcia NMP w Głogowie

Czas powstania, po 1410 r.

Objętość: 176 kart.

Materiał pisarski: papier (według Göbera pergamin).

Wymiary: 150x100 mm.

Ręce: k. 1r–176r, jedna, k. 176 r. dwie.

Zawartość rękopisu: k. 1r–79r temporal, 79r–158v sanktorał, 158r–167r komunał i sanktorał, 167r–176r tonariusz.

Proweniencja: (wewnątrz strona przedniej okładziny) nalepka Büschinga: *Aus der Bibliothek der Kollegiatstift zu Glogau*.

Katalogi BUWr: Friedrich, vol. 2, k. 39; Göber, Bd. 23, k. 170 r.

Literatura: Dola, *Liturgia Wielkiego Tygodnia*, s. 181; Sobeczko, *Liturgia katedry wrocławskiej*, s. 34; *idem*, *Liber ordinarius jako źródło*, s. 52; Wolnik, *Liturgia godzin*, s. 34; *idem*, *Diecezjalne i zakonne Libri Ordinarii*, s. 193–194; *idem*, *Śląskie Libri Ordinarii*, s. 87–88, 104; *idem*, *Rękopisy liturgiczne*, s. 76; *Liturgiczne łacińskie dramatyzacje*, s. 161; *Wykaz źródeł muzycznych*, s. 9; *Libri ordinarii. Przewodnik po rękopisach*, poz. 817 (tutaj także przywołana niekompletna literatura).

Friedrich określił kodeks jako *Liber ordinis Wratislaviensis*, a Göber jako *Ordo divini officii (Consuetudines chori Wratislaviensis)*. Wolnik, prawdopodobnie w wyniku pominięcia sygnatury w jednej z publikacji, określił manuskrypt jako rękopis kanoników regularnych z Żagania (Wolnik, *Diecezjalne i zakonne Libri Ordinarii*, s. 193). Twierdził także, że kodeks określany jest jako *Ordo et rubrica*, niestety nie przywołał literatury. Nazwę tę stworzył prawdopodobnie sam badacz

na podstawie fragmentu incipitu kodeksu w brzmieniu: *mater ecclesiae cathedralis ordinem et rubrica* (k. 1r)¹⁸¹. Warto zwrócić uwagę, że w innych rękopisach zawierających incipit będący fragmentem lub prawie pełnym przywołaniem artykułu ze statutów z 1410 r. takiego wniosku już nie wysunął i takiego nazewnictwa nie stosuje.

Wolnik (*Liturgia godzin*, s. 35; *Diecezjalne i zakonne Libri Ordinarii*, s. 194; *Liturgia Wielkiego Tygodnia w śląskich konwentach*, s. 230) twierdzi, że rękopis ten jest identyczny z kodeksem I O 55 pochodzącym z Żagania, a przekonanie to opiera na zawarciu w obu rękopisach zreformowanych w 1430 r. obrzędów Wielkiego Piątku na „Synodzie Tęczyńskim” (sic!); naturalnie chodzi o synod łączycycki z 1430 r.

Göber, interpretując datę roczną z eksplicytu jako pomyłkę skryptora (k. 176v: *M^oCCCC^o2* = 1402), określił czas powstania rękopisu na 1502 r. Wolnik z kolei stwierdził, że w roku 1402 mógł powstać rękopis, którego kopią jest omawiany. Wydaje się jednak, że zarówno interpretacja, jak i sam zapis mogły być efektem pomyłki. Kodeks spisany w 1402 r. nie mógłby zawierać w incipicie fragmentu art. 6 statutów z 1410 r. W znanym nam wcześniejszym ustawodawstwie synodalnym brak postanowień mogących stanowić podstawę do spisania w 1402 r. incipitu w takiej formie. Przy założeniu, że istniał nawet „najstarszy” *ordinarius* kolegiaty w Głogowie, to biorąc pod uwagę omówione powyżej rękopisy, z pewnością byłby on redakcją rękopisu katedralnego.

Dola (*Liturgia Wielkiego Tygodnia*, s. 181), a za nim Wolnik (*Diecezjalne i zakonne Libri Ordinarii*, s. 193) uważają, że kodeks powstał prawdopodobnie w konsekwencji synodu z 1448 r., w którego statutach zobowiązano duchownych diecezji wrocławskiej do odprawiania liturgii według „wydanego przez siebie w tymże roku porządku liturgicznego”. Jak wykazaliśmy wyżej, przekonanie to należy uznać za bezpodstawne. Biorąc pod uwagę incipit kodeksu, wskazać należy 1410 r. jako możliwie najwcześniejszy moment jego powstania.

¹⁸¹ Incipit kodeksu z fragmentem art. 6 synodu z 1410 r.: k. 1r: „**Iuxta sacrorum canonum decreta nonit ecclesiam mater catherdalis ordine et rubrica ab omnibus ecclesiarum parochialium rectoribus et ceteris ecclesiae equaliter custordiri et servari et in divinis officiis videlicet vesperis et matutinis aliis horis canonicis necnon missarum celebrationibus inchoantionibus et conclusionibus collectarum, in accentibus epistolarum et evangeliorum et lectionum et voce praefationum et omnium rituum et morem servari quem in ecclesiam katedralis et qui servatur in eadem**” [podkreśl. – P.S.].

4) BUWr I Q 208 – *Liber ordinarius* kolegium mansjonarzy przy kolegiacie Wniebowzięcia NMP w Głogowie¹⁸², znany także jako *Rubrica sive ordo servandus in choro mansjonariorum capelle Beate Virginis in summo Glogovie maioris*

Czas powstania: pierwsza połowa XV w.

Objętość: 29 kart, (według Friedricha 23 karty).

Materiał pisarski: pergamin.

Wymiary: 140x193 mm.

Ręce: k. I–II, kilka różnych, k. 2r–11, jedna, k. 12r–22v, jedna, k. 23r–25v, jedna, k. 25v–28v, jedna, i kilka innych w dopiskach.

Zawartość rękopisu: k. I–II, 1r–1v: *Benedictiones* i *preces*, k. 2–11: *Capitula generalia per anni circulum de beata Virginie*, k. 12–21: *Rubrica sive ordo semandus in choro mansjonariorum capelle beate virginis in summo Glogovie Maioris*, k. 22–25v, oficjum święta Ofiarowania NMP i Matki Bożej Śnieżnej, k. 26, 28r i 29 czyste, na karcie k. 28v znajdują się przepisy dotyczące sposobu oświetlenia chóru w czasie godzin *Sciendum pro incensione luminis mansjonariorum beate Virginis cum quatuor luminibus minoribus servitate*.

Proweniencja: (na przedniej wyklejce) nalepka Büschinga: *Aus der Bibliothek der Kollegiatstift zu Glogau*.

Katalogi BUWr: Friedrich, vol. 2, s. 30; Göber, Bd. 23, k. 152 r.

Literatura: Gerlic, *Liturgia godzin w głogowskiej mansjonarii*, s. 336–340; Wolnik, *Rękopisy liturgiczne*, s. 77; Libri ordinarii. *Przewodnik po rękopisach*, poz. 815 (z błędnie przywołaną sygnaturą rękopisu).

Friedrich zidentyfikował rękopis na podstawie jego pierwszej części jako zbiór błogosławieństw *Benedictiones variae*. Prawdopodobnie na tej samej podstawie nadał mu nazwę *Agenda* i powiązał go z grupą rękopisów zawierających obrzędy związane z szafowaniem sakramentów i sakramentaliów. Rękopis właściwie zidentyfikował, poprawnie scharakteryzował i wydał – jako pierwszy – Gerlic.

Wolnik błędnie podał, że rękopis przechowywany jest w Archiwum Państwowym we Wrocławiu w zespole Rep. 76 pod numerem 106. Pod tą sygnaturą znajduje się dyplom fundacyjny mansjonarii przy kolegiacie głogowskiej. Błędną identyfikację Wolnika powtórzył w swoim katalogu Suski.

¹⁸² Informacje o rękopisie przywołujemy za: Gerlic, *Liturgia godzin w głogowskiej mansjonarii*, s. 336–340.

5) BUWr I O 56 – *Liber ordinarius* klasztoru kanoników regularnych w Żaganiu

Czas powstania: między 1410 a 1430 r.

Objętość: 97 kart.

Materiał pisarski: papier.

Wymiary: 145x105 mm.

Ręce: k. 1r–37v jedna; 38r–43v jedna, 44r–95v jedna, 96r–97v jedna.

Zawartość rękopisu: k. 1r–37v–43v temporal, 44r–97v sanktorał.

Proweniencja: (wewnątrz strona przedniej okładziny) nalepka Büschinga: *Aus der Bibliothek der Augustiner Chorherrn in Sagan*, górny margines k. 1r: *Catalogo inscriptus saganensi ad D. V.*, dolny margines k. 1r: *Rubrica Breviarii Saganensi choralibus missalibus ecclesiae Sagannesi G. S. M.*

Katalogi BUWr: Friedrich, vol. 2 s. 39; Göber, Bd. 23, k. 172 r.

Literatura: Wolnik, *Diecezjalne i zakonne Libri ordinarii*, s. 203; *idem*, *Liturgia Wielkiego Tygodnia w śląskich konwentach*, s. 230; *idem*, *Śląskie Libri Ordinarii*, s. 99, 105; *idem*, *Rękopisy liturgiczne*, s. 77; Pobóg-Lenartowicz, *Kanonicy regularni na Śląsku*, s. 114, Sobeczko, *Liber ordinarius jako źródło*, s. 52; *Libri ordinarii. Przewodnik po rękopisach*, poz. 819 (tutaj także przywołana niekompletna literatura).

Rękopis nieuwzględniony w katalogu Friedricha. Göber określił czas jego powstania na drugą połowę XV w. Art. 6 statutów z 1410 r. jako incipit¹⁸³, brak zreformowanych obrzędów Wielkiego Piątku i procesji Bożego Ciała wskazują na lata 1410–1433 jako czas powstania rękopisu.

6) BUWr I O 60 – *Liber ordinarius* klasztoru kanoników regularnych w Żaganiu

Czas powstania: po 1432 r.

Objętość: 226 kart.

Materiał pisarski: pergamin, karty okładzinowe, fragment dyplomu wydanego 3 III 1212 r.

Wymiary: 135 mm x 95 mm.

¹⁸³ Incipit kodeksu, k. 1r (fragment w całości cytowany ze statutów): „**Juxta sacrorum canonum decreta nonit ecclesiam mater cathederalis ordine et rubrica ab omnibus ecclesiarum parochialium rectoribus et ceteris ecclesiae equaliter custordiri et servari et in divinis officiis videlicet vesperis et matutinis aliis horis canonicis necnon missarum celebrationibus inchoationibus et conclusionibus collectarum, in accentibus epistolarum et evangeliorum et lectionum et voce praefationum et omnium rituum et morem servari quem in ecclesiam cathederalis et qui servatur in eadem**” [podkreśl. – P.S.].

Ręce: k. 1–180 jedna, k. 181–208 jedna, k. 209–226 jedna, kilka innych mniejsze dopiski.

Zawartość rękopisu: k. 1r–110r temporal, 111r–179r sanktorał, 181r–208v zbiór mszy sanktorału, opis translacji niedziel i świąt w wypadku konkurencji i konkurencji, 209r–216r różne przepisy dotyczące celebracji mszy, niedzielnych i świątecznych procesji przed mszą, mszy za zmarłych, 217v–227v tonariusz.

Proweniencja: (wewnątrz strona przedniej okładziny) nalepka Büschinga: *Aus der Bibliothek der Augustiner Chorherrn in Sagan*, k. 1r: *Canoniorum Regularium Saganensis*. Wewnętrzna strona tylnej okładziny: *Iste liber pertinet ad preposituram Novicastro*.

Katalogi BUWr: Friedrich, vol. 2, s. 39, Göber, Bd. 23, k. 171 r.

Literatura: Wolnik, *Diecezjalne i zakonne Libri Ordinarii*, s. 205; *idem*, *Liturgia Wielkiego Tygodnia w śląskich konwentach*, s. 229; *idem*, *Piętnastowieczny kalendarz liturgiczny*, s. 354; *idem*, *Śląskie Libri Ordinarii*, s. 101, 105; *idem*, *Rękopisy liturgiczne*, s. 77; Pobóg-Lenartowicz, *Kanonicy regularni na Śląsku*, s. 202; *Wykaz źródeł muzycznych*, s. 9; *Libri ordinarii. Przewodnik po rękopisach*, poz. 824 (tutaj także przywołana niekompletna literatura).

Göber określił czas powstania kodeksu na drugą połowę XIV w., natomiast Wolnik na drugą połowę XVI w. Obie datacje nie są właściwe, oparte na podstawie niedostatecznej analizy treści. W niej znajdujemy zreformowane obrzędy Wielkiego Piątku i opis procesji Bożego Ciała, które wskazują jednoznacznie, że kodeks musiał powstać po 1432 r. Przemawia za tym także typowy dla powstałych we wspomnianym okresie na terenie diecezji wrocławskiej *ordinariusów* brak art. 6 statutów z 1410 r.

Friedrich, nie wiadomo z jakich przyczyn, skatalogował rękopis jako *Ordinarius Cisterciensis*, choć nalepka Büschinga potwierdza jego pochodzenie z klasztoru kanoników regularnych w Żaganiu. Pomyłka Friedricha była prawdopodobnie wynikiem nieuwagi, gdyż dwa następne rękopisy żagańskie (I O 56 i I O 57) zakwalifikował w katalogu także jako cysterskie. Po nich skatalogowane zostały już poprawnie *ordinariusy* cysterskie z Lubiąży (I O 58) oraz z Rud Wielkich (I O 59). Friedrich mógł też błędnie identyfikować klasztor w Żaganiu jako konwent cysterski, stąd ten błąd. Klasztor w Żaganiu jako miejsce powstania i przeznaczenia rękopisu potwierdza dodatkowo jego czasowa przynależność do księgozbioru w Nowogrodzie, jednej z jego prepozytur, na co wskazuje nota proweniencyjna w treści. Jak przypuszczał Göber, kodeks trafił tam z Żagania w czasie wojny trzydziestoletniej.

Schemat i precyzyjność opisów kolejnych obchodów roku liturgicznego zastosowany w kodeksie wykazuje cechy zbliżone do *ordinariusa* klasztoru kanoników regularnych na Piasku (BUWr IV Q 207). W opisach uroczystości świąt i niedziel roku liturgicznego zawsze podawane są incipity części godzin kanonicznych i mszy, czego nie ma w starszych rękopisach z lat 1410–1433.

Na podstawie tego rękopisu w 1496 r. powstał kolejny *ordinarius* klasztoru w Żaganiu (BUWr I O 55), który Wolnik (*Diecezjalne i zakonne Libri Ordinarii*, s. 194) określił jako rękopis opisujący liturgię katedralną, tymczasem zawiera on opis liturgii konwentualnej.

7) BUWr I O 61 – *Liber ordinarius* klasztoru kanoników regularnych w Żaganiu

Czas powstania: po 1433 r.

Objętość: 285 kart.

Materiał pisarski: papier.

Wymiary: 135 mm x 90 mm.

Ręce: k. 1r–268v jedna, 268v–270v pięć różnych, 271r–284v jedna, 283r–285v jedna, kilka innych w dopiskach.

Zawartość: 1r–10v kalendarz liturgiczny, 10v–11r regulacje dotyczące godzin kanonicznych ku czci NMP i mszy *de beata* w ciągu roku liturgicznego, 11r–170r temporał, jedna nienumerowana karta czysta, 171r–270r sanktorał, 271r–275r o obchodzie dni i oficjów ku czci zmarłych, 276r–279r aniwersarz, 279r–282v rubryka o mszy *de beata* w ciągu roku liturgicznego w Adwencie, 283r–285v o święcie dedykacji kościoła i o obchodzie oktawy Bożego Ciała.

Proweniencja: (wewnątrz strona przedniej okładziny) nalepka Büschinga: *Aus der Bibliothek der Augustiner Chorherrn in Sagan*, k. 1r: *Canoniorum Regularium in Sagan ad Divinem Virginem*.

Katalogi: Friedrich, vol. 2, k. 39, Göber, Bd. 23, k. 185–186.

Literatura: Wolnik, *Diecezjalne i zakonne Libri Ordinarii*, s. 202; *idem*, *Liturgia Wielkiego Tygodnia w śląskich konwentach*, s. 229–230; *idem*, *Piętnastowieczny kalendarz liturgiczny*, s. 340; *idem*, *Śląskie Libri Ordinarii*, s. 97–98, 105; *idem*, *Rękopisy liturgiczne*, s. 77; Pobóg-Lenartowicz, *Kanonicy regularni na Śląsku*, s. 202; *Liturgiczne łacińskie dramatyzaacje*, s. 150; *Wykaz źródeł muzycznych*, s. 9; *Libri ordinarii. Przewodnik po rękopisach*, poz. 825 (tutaj także przywołana niekompletna literatura).

Friedrich zidentyfikował rękopis, podobnie jak poprzedni żagański, jako *Ordinarius Cisterciensis*, błędnie podając, że liczy on 282 karty; w rzeczywistości jest ich 285. Göber przypisał mu pochodzenie z klasztoru kanoników regularnych w Żaganiu. On także, podobnie jak Wolnik, określił jego czas powstania na pierwszą połowę XV w. Nalepka proveniencyjna i wielokrotnie pojawiające się wspomnienia o opacie jako celebransie, jak również dopiski, o których niżej, potwierdzają przeznaczenie rękopisu dla klasztoru w Żaganiu (por. k. 30v, 66r, 79r, 83v, 84r, 87v, 91r). Opis procesji Bożego Ciała i wystawienia Najświętszego Sakramentu w czasie oktawy tego święta (k. 140v–142r) pozwalają nieco precyzyjniej wyznaczyć moment powstania rękopisu na okres po 1433 r.

W kodeksie znajdujemy bardzo ciekawy, wspomniany tylko marginalnie przez Pobóg-Lenartowicz, spisany jedną ręką nekrolog zawierający wspomnienia zmarłych książy śląskich i żagańskich, mieszczan oraz braci z innych konwentów kanoników regularnych (w Arrouaise, Czechach i Kłodzku). Jest on kopią starszego nekrologu, o czym świadczą wpisy z drugiej połowy XIV w., np. za zmarłych rodziców opata Hermana (lata rządów k. 278r). Kopia ta powstała z pewnością po 18 IX 1454 r., gdyż znajdujemy w niej informację, że w stoczony tego dnia w czasie wojny trzynastoletniej bitwie pod Chojnicami zginął książę żagański Rudolf¹⁸⁴.

Warto zauważyć, że w kodeksie znajdujemy także interesujący dopisek o obchodzie święta dedykacji własnego kościoła, dopisany po konsekracji (powtórnej) kościoła kanoników regularnych w Żaganiu 25 IV 1479 r., o którym szczegółowa informacja umieszczona została w *Katalogu opatów żagańskich*¹⁸⁵.

8) BUWr IV Q 207 – *Liber ordinarius* klasztoru kanoników regularnych na Piasku

Czas powstania: od 12 V do 14 VI 1584 r. jako kopia oryginału powstałego ok. 1437 r., wprowadzonego w życie 30 IX 1440 r.¹⁸⁶, wycofanego zapewne po powstaniu kopii.

Objętość: 222 karty.

Materiał pisarski: papier.

Wymiary: 160 mm x 217 mm.

Ręce: k. 1r–219r, jedna, Wolfgang Erlinger, kilka innych mniejsze dopiski.

¹⁸⁴ Zob. *Catalogus abbatum Saganensium*, [w:] *Scriptores rerum Silesiacarum oder Sammlung schlesischer Geschichtschreiber*, Bd. 1, hrsg. von Gustav Adolf Stenzel, Breslau 1835, s. 330.

¹⁸⁵ *Ibidem*, s. 385.

¹⁸⁶ *Ibidem*.

Zawartość: k. 1r incipit, 2r– 8v, kalendarz liturgiczny, błogosławieństwa do czytania w nokturnach, 9r–96v temporał, 97r–184r sanktorał, 185r–191v msze wspólne sanktorału, 192r–198v różne oficja z mszą sprawowane w ciągu roku liturgicznego, 198v–199v bulla soboru bazylejskiego, 200r–214v tonariusz, 215r–217v różne oficja oddane po 1440 r. zbiór zasad akompaniamentu organowego w ciągu roku liturgicznego – *Informatio pro organista*, 217v *explicit*, 218v–219r czterogłosowy zapis antyfony *O Sapientia*.

Proweniencja: (wewnątrz strona przedniej okładziny) nalepka Büschinga: *Aus der Bibliothek der Augustiner Chorherrn in Breslau*, k. 1r: *Aus der Bibliothek der Augustiner-Chorherren zu Breslau*. k 1r: *Bibliothacae Beatae Mariae Canonice Regularium Lateranensium in Arena Wratislaviensis inscriptus*.

Katalogi BUWr: Friedrich, vol. 2, s. 143; Göber, Bd. 23, k. 182–183.

Literatura: Klimkowska, *Szesnastowieczny rękopis PL-WRu IV Q 207*, s. 19–26; *Wykaz źródeł muzycznych*, s. 7.

Friedrich nadał rękopisowi nazwę *Breviarius Arenensis*, natomiast Göber na podstawie incipitu zatytułował go *Rubrica*. Oryginał rękopisu powstał najpóźniej w 1437 r., spisany przez nieznanego skrybę, następnie został wysłany na sobór bazylejski, a po zatwierdzeniu soborowym odesłany do klasztoru na Piasku w 1439 r. Opis okoliczności wprowadzenia go w życie przez biskupa Konrada 30 IX 1440 r. jako regulatora życia liturgicznego konwentu na Piasku odnajdujemy w *Kronice opatów klasztoru na Piasku*¹⁸⁷. Rękopis prawdopodobnie został opracowany przez zespół pod przewodnictwem opata Jodoka z Głuchołazów (1429–1446), przy czym wykluczyć należy jego osobiste autorstwo. Zapewne spisano go w rozwijającym się wówczas skryptorium klasztornym. W pierwszej dekadzie jego użytkowania powstało do niego szereg dopisków wynikających z różnych okoliczności, jak np. wprowadzenia w diecezji wrocławskiej w 1442 r. oficjum ku czci św. Jadwigi (raz z oficjum o św. Janie Chrzcicielu), czy budowy nowych organów w kościele NMP na Piasku w 1447 r. Można je dokładnie odtworzyć na podstawie wzmianek we wspomnianej *Kronice* i innych źródłach.

Kopię oryginału sporządził w okresie od 12 maja do 14 czerwca 1584 r. brat Wolfgang Erlinger, nowicjusz i aptekarz klasztorny, błędnie zidentyfikowany wcześniej przez Klimkowską na podstawie rękopisu jako nowicjusz klasztoru w Żaganiu.

Rękopis nie został uwzględniony w katalogu Suskiego¹⁸⁸.

¹⁸⁷ *Chronica abbatum Beatae Mariae Virginis in Arena*, s. 230.

¹⁸⁸ *Libri ordinarii. Przewodnik po rękopisach*, poz. 815–841.

9) **ABKKWr IIIa 13a – *Liber ordinarius* zakrystianów katedry św. Jana Chrzciciela we Wrocławiu, tzw. *Modus agendi in Ecclesia Wratislaviensi***

Czas powstania: 1448–1505 r. (według F. Schuberta część mogła powstać ok. 1386 r.)

Objętość: 152 karty.

Materiał pisarski: pergamin.

Wymiary: 27 x 90 mm.

Ręce: k. 1r–23v, jedna, k. 24r–121r, jedna, *A.R. succentor*, k. 122r–152v, i kilka innych.

Zawartość: k. 1r–1v opis czynności zakrystianów od Adwentu aż do wigilii Bożego Narodzenia,

2r–2v opis czynności zakrystianów dla okresu Przedpościa i Wielkiego Postu, 2v i 3v–9v opis czynności dla procesji i liturgii od Niedzieli Palmowej do Bożego Ciała, 16r–16v adnotacje o użyciu orantów w święta rytu podwójnego i potrójnego, 17r wykaz dni, w które odprawia się stacje procesji przed sumą i głosi kazania, 18r o wystawianiu relikwii i kazaniu w dzień św. Jadwigi i podczas synodu, oraz o dzwonieniu wielki dzwonem (tj. biskupim, Klemensem), 18v wykaz dni, gdy ma obowiązek celebrować ordynariusz lub sufragan, 45v–46r różne przepisy o przygotowywaniu sprzętów i paramentów liturgicznych¹⁸⁹.

Proweniencja: k. 1r: *Modus agendi in Ecclesia Wratislaviensi et quod est de officio sacristianorum*, rękopis przeznaczony był dla użytku świątników (zakrystianów) katedry św. Jana Chrzciciela we Wrocławiu w tamtejszej zakrystii.

Literatura: *Ex Modo agendi in ecclesia Wratislaviensi*, s. 4–34; Doła, *Liturgia Wielkiego Tygodnia*, s. 181; Sobeczko, *Liturgia katedry wrocławskiej*, s. 36; Wolnik, *Liturgia godzin*, s. 7, 280; *Liturgiczne łacińskie dramatyzacje*, s. 243, 337; Araszczuk, *Przedtrydenckie wrocławskie księgi liturgiczne*, s. 68.

Według Schuberta część rękopisu mogła powstać w XIV w. Sawicki wiązał rękopis z realizacją artykułów statutów synodalnych z 1448 r. Wolnik, a za nim Araszczuk, twierdzili, że rękopis składa się z trzech części, które spisano w 1448 (k. 1–22), w 1484 (k. 23–121) oraz po 1484 r. i w różnych latach (od karty 122). Wcześniej rękopis nieregularnie był zaliczany w badaniach do grupy śląskich *libri ordinarii*, nie był uwzględniany praktycznie w większości publikacji przez Wolnika. Rękopis pominięty też w katalogu Suskiego¹⁹⁰.

¹⁸⁹ Opis zawartości oparty tylko na wydanych fragmentach, zob. *ibidem*, s. 5–37.

¹⁹⁰ *Ibidem*, poz. 815–841.

Aneks nr 2

Rękopisy dotychczas błędnie zaliczane do grupy *libri ordinarii*

1) BUWr I Q 174 – brewiarz *de sanctis* kanoników regularnych z prepozytury św. Ducha na Nowym Mieście we Wrocławiu, dotychczas określany jako *Liber ordinarius* klasztoru na Piasku¹⁹¹

Czas powstania: 1457–1458 r., XVII w.

Objętość: 329 kart.

Materiał pisarski: papier.

Wymiary: 175x120 mm.

Ręce: k. 1r–283r, jedna, k. 283r–285r, jedna – Franciszek Kneffel (Knoffel), k. 286r–329v, jedna, i kilka innych w dopiskach.

Zawartość: k. 1r–235v sanktorał od św. Andrzeja (30 listopada) do św. Katarzyny (25 listopada); 236r–265r komunał świętych, 286r–329v psalterz; k. 286–295r psalterz o NMP, 295v–329v psalmy ku czci męczenników.

Proweniencja: (wewnętrzna strona przedniej okładziny) nalepka Büschinga: *Aus der Bibliothek der Augustiner Chorherrn in Breslau*, k. 1r: *Aus der Bibliothek der Augustiner-Chorherren zu Breslau*, k. 1r: *Bibliothecae Beatae Mariae Canonorum Regularium Lateranensium in Arena Wratislaviensis inscriptus*.

Katalogi BUWr: Friedrich, vol. 2, s. 143; Göber, Bd. 23, k. 181.

Literatura: Wolnik, *Diecezjalne i zakonne Libri Ordinarii*, s. 203–204; *idem*, *Liturgia Wielkiego tygodnia w śląskich konwentach*, s. 232; *idem*, *Śląskie Libri Ordinarii*, s. 99–100, 105; *idem*, *Rękopisy liturgiczne*, s. 77; *Libri ordinarii. Przewodnik po rękopisach*, poz. 830 (tutaj także przywołana literatura)

Friedrich, a za nim Göber określili rękopis jako *Rituale Canonorum Regularium*. Wolnik w swoich publikacjach kwalifikował go zawsze jako *ordinarius* klasztoru kanoników regularnych na Piasku.

Analiza treści kodeksu wykazała, że brak w nim cech mogących potwierdzić jego identyfikację jako rękopis omawianej grupy. Powstał zresztą prawdopodobnie dla konwentu prepozytury Świętego Ducha na Nowym Mieście we Wrocławiu. Jest on woluminem większej kolekcji brewiarzy, którą – poza niekompletną treścią cyklu *de sanctis* – sugeruje pierwotna paginacja rozpoczynająca się od k. 206r (k. 1r).

¹⁹¹ Rękopis powstał już w 1457 r., jednak uwzględniony został w wykazie głównie z tego powodu, że funkcjonuje powszechnie jako rzekomy *ordinarius* klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna na Piasku, który pochodzi z lat 30. XV w.

Wolnik, za Göberem, stwierdza dość ogólnikowo, że rękopis powstał w drugiej połowie XV w., mimo, że cytuje obie daty roczne 1457 i 1458 r. z jego dwóch eksplícitów. Nie zaznacza zresztą wcale faktu podwójnej – bardzo nieodległej w czasie – datacji. Franciszek Knoffel (Kneffel¹⁹²), członek konwentu św. Ducha i jego późniejszy prepozyt, któremu Wolnik błędnie przypisał autorstwo całego kodeksu, był tylko skrybą, który go dokończył. Analiza duktu pisma w eksplícicie, autorstwa Knoffela, w żaden sposób nie koresponduje z poprzedzającą go treścią, a jedynie z małym fragmentem kodeksu zawierającym oficjum o św. Jadwidze. Wskazywałoby to, że zasadniczą część rękopisu sporządził nieznanый pisarz, który z jakiegoś powodu nie mógł ukończyć dzieła. Ukończył je więc Knoffel, uzupełniając oba eksplícity. Dopisane przez niego oficjum o św. Jadwidze wprowadzono w diecezji wrocławskiej 1443 r. Nie wiadomo, dlaczego dopisane zostało przez niego dopiero 15 lat później. Być może brewiarz skopiowano ze starego kodeksu, w którym brakowało oficjum lub było ono dopisane na końcu. Na tym etapie badań pytanie to musi pozostać bez odpowiedzi.

Przynależność Franciszka Knoffela do konwentu prepozytury kanoników regularnych przy kościele i szpitalu św. Ducha na Nowym Mieście we Wrocławiu sugeruje, że kodeks mógł raczej powstać dla tamtejszej wspólnoty. Do księgozbioru konwentu na Piasku mógł trafić dopiero po przejęciu prepozytury i kościoła przez protestantów i założeniu tam parafii luterańskiej.

Za Wolnikiem w swoim katalogu *libri ordinarii* umieszcza ten rękopis Suski.

2) BUWr I O 69 – rękopis pochodzący z klasztoru kanoników regularnych w Żaganiu, dotychczas określany jako *Liber ordinarius* klasztoru w Żaganiu

Czas powstania części określanej, jako *Liber Ordinarius*: prawdopodobnie w 1413 r.
Objętość: 41 kart, cały kodeks 150 kart.

Materiał pisarski: papier (Göber: pergamin; Wolnik, *Diecezjalne i zakonne Libri Ordinarii*, s. 202: pergamin).

Wymiary: 150 mm x 105 mm.

Ręce: k. 1r–29r jedna, 29v–38r jedna, 38v–41r jedna.

Zawartość: k. 1–41r (zbiór statutów klasztornych).

Proweniencja: (wewnątrz strona przedniej okładziny) nalepka Büschinga: *Aus der Bibliothek der Augustiner Chorherrn in Sagan*, k. 1r: *Canoniorum Regularium in Sagan ad Divinem Virginem*.

¹⁹² Pobóg-Lenartowicz, *A czyny ich były liczne i godne pamięci*, s. 194.

Katalogi: Friedrich, vol. 2, s. 39, Göber, Bd. 23, k. 201r–202 r.

Literatura: Wolnik, *Diecezjalne i zakonne Libri Ordinarii*, s. 202; *idem*, *Liturgia Wielkiego tygodnia w śląskich konwentach*, s. 231; *idem*, *Śląskie Libri Ordinarii*, s. 98, 105; *idem*, *Rękopisy liturgiczne*, s. 77; Pobóg-Lenartowicz, *Kanonicy regularni na Śląsku*, s. 202; *Libri ordinarii. Przewodnik po rękopisach*, poz. 827 (tutaj także przywołana niekompletna literatura).

Rękopis umieszczony jest w jednym bloku z innymi dziełami prawniczymi. Göber i Wolnik błędnie zidentyfikowali jego materiał pisarski jako pergamin. Friedrich, Göber, Wolnik i Pobóg-Lenartowicz używają w stosunku do niego nazwy *Ceremoniale*, a Wolnik wprost zaliczył go grupy *ordinariusów*. Rękopis jest zbiorem statutów klasztornych¹⁹³, prawdopodobnie kopią statutów klasztoru w Arroause, powstałą w czasie wizyty opata żagańskiego Ludolfa w tamtejszym klasztorze¹⁹⁴.

Za Wolnikiem w swoim katalogu umieszcza ten rękopis Suski.

SUMMARY

Libri ordinarii were not liturgical books – they were not used during the liturgy, but to prepare it. First of them appeared in monasteries and the oldest surviving manuscripts were written in the 11th century. Their creation stemmed from codification of liturgical customs, which up to that time were a domain of oral tradition. This process lasted until late Middle Ages – even to the Council of Trent (1545–1563) and involved monasteries, cathedral chapters and other corporations of the clergy as well as parishes. The codified liturgical customs were also revised, complemented and finally written down. These manuscripts had different titles and the content organisation also often varied, but due to their common features and purpose the researchers include them into a group called *libri ordinarii* in modern historiography.

¹⁹³ Spośród wielu tytułów zidentyfikować można: k. 9r *De labore canonicorum*; k.11r *De monitu ante prandium*; k. 14r *Quas officinas horas agis debeant*; k. 15v *De hora collationis*; k. 15r *De labore post vespas*. Spośród liturgicznych regulacji – także pochodzących ze statutów – zidentyfikować możemy: opis mszy śpiewanej (k. 4r–8r), zbiór obrzędów i przepisów liturgicznych, (k. 27v–31r; m.in. błogosławieństwo wody, k. 26v; o mszach prywatnych, k. 26v; o sposobie czytania ewangelii i o wigiliach świąt, k. 27v).

¹⁹⁴ Wspomina o tej wizycie autor *Katalogu opatów żagańskich*, zob. *Catalogus abbatum Saganensium*, s. 159: „De cuius fundacionis inicio specialius est scieodum, quod drea annum domini MCCCCXIII. venerabilis pater, dominus Ludolfus, abbas canonicorum regularium ejusdem ordinis in Sagano, ab hoc nostro monasterio originatus, ut patebit infra, circa gesta domini Witoslai et Nicolai abbatum, monasterium Arrovasiense, ad experiendum statum, vitam, conversacionem, religionem ac statuta ordinis ibidem visitavit **Qui rediens, ipsum monasterium Arrovasiense asseruit in campis situm, annihilatum, destructum et devastatum per bella fortissima inter reges Francie et Anglie dudum exorta et qnasi nicbil ibidem religiositatis aut observande statutorum reperit, sed quandam scedulam, originem canonicorum regularium Arrovasiensium in se continentem inde receptam secnm adduxit, quam monasterio nostro communicavit sub hac forma**” [podkreśl. – P.S.].

Silesian manuscript of this type were studied several times already, but because of defective character of some of the research attempts, numerous errors and ambiguities based on insufficient source criticism, as well as relying solely on information from library catalogues, a need arose to prepare a detailed edition, which would correct the current state of knowledge, of the catalogue of *libri ordinarii* from the 1st half of 15th century originating from Silesian diocesan churches and canons regular's monasteries.

The idea of creating *libri ordinarii* in Silesia appeared in the circle of cathedral chapter or the bishop of Wrocław, with models coming from the countries constituting the Crown of Bohemia, of which Silesia was also a part at that time. It was very likely an initiative of bishop Waclaw (1386–1417), who in 1370s studied at the University of Prague. During his time in office, a process of liturgy unification in the diocese of Wrocław began, continued by his successors, Konrad (1417–1447) and *Piotr Nowak* (1447–1456). *Not only bishop Waclaw had broad relations with Bohemia and the Prague court* – also his closest collaborators studied in Prague (49 members of the cathedral chapter in 1390–1409). The creation timeframe of the oldest Silesian *libri ordinarii* is set by the two synods that took place in Wrocław. First of them, in 1410, in Article 6 of the synodal statutes, introduced in the diocese of Wrocław, under penalty of canon law, the order to perform liturgy according to the customs of the St. John the Baptist Cathedral's choir. Consequently, manuscripts containing a description of liturgy according to the model of cathedral liturgy in a given diocese started (that is, *libri ordinarii*) to appear (the 1st one – that is, the cathedral one, constituting the normative text for the liturgy unification then initiated, was written presumably already in 1410). Of them, nine survived till today (one in a copy from 1584). The 2nd synod, in 1448, reminded Article 6 of the previous one, announcing additionally that a unified cathedral ordinaries would be issued in the same year.

As a side effect of the liturgy unification in the diocese of Wrocław in the 1st half of 15th century using *libri ordinarii* was a custom to venerate church feasts in the triple rite (that is, *triplex*), which previously was a domain of only the cathedral choir, but at that time began to appear also in the sources and liturgical observances of collegiate and parish churches in the diocese of Wrocław. This should be connected not only with the process of *libri ordinarii* development, but also with the practice of publishing a liturgical calendar once a year by the cathedral chapter. Local clergy began to model their liturgy after the cathedral and implement the church holidays' veneration in the *triplex* rite, adopting typical cathedral liturgy and introducing the liturgical calendar issues by the chapter, which led to the custom of celebrating church feasts in the *triplex* rite becoming widespread.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

Archiwum i Biblioteka Kapituły Katedralnej we Wrocławiu

IIIa 13a: *Modus agendi in ecclesia Wratislaviensi*

Ms 53n, Ms 147, Ms 148

Archiwum Diecezjalne w Opolu

MS 1

Archiwum Państwowe we Wrocławiu

Rep. 76, nr 106

- Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów
 I F 328, I F 329, I F 330, I F 346, I F 347, I F 348, I F 354, I F 355, I F 430, I F 442,
 I F 445, I F 557
 I O 54, I O 55, I O 56, I O 60, I O 61, I O 69
 I Q 131, I Q 163, I Q 164, I Q 162, I Q 173, I Q 174, I Q 208
 IV F 201
 IV Q 207, IV Q 223 (I), IV Q 223 (II)
 M 1116, M 1117, M 1125, M 1132, M 1136, M 1140, M 1153, M 1194
 Mil. IV 87
 R 166, R 505, R 521
 1967/1–4: *Catalogus codicum scriptorum, qui in Bibliotheca Regia ac Academica
 Wratislaviensi servantur*, oprac. Johann Christoph Friedrich, Breslau 1821–1823,
 vol. 1–4
Katalog rękopisów dawnej Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, oprac. Willi
 Göber, Bd. 1–26, [Breslau sine anno]
- Národní knihovna České republiky v Praze
 ms. IV D 9
 ms. VIII G 25 (Cim K 121)
- Strahovská knihovna Královské kanonie premonstrátů v Praze
 ms. DA III 17
- Catalogus abbatum Saganensium*, [w:] *Scriptores rerum Silesiacarum oder Sammlung
 schlesischer Geschichtschreiber*, Bd. 1, hrsg. von Gustav Adolf Stenzel, Breslau
 1835, s. 173–528.
- Chronica abbatum Beatae Mariae Virginis in Arena*, [w:] *Scriptores rerum Silesiacarum
 oder Sammlung schlesischer Geschichtschreiber*, Bd. 2, hrsg. von Gustav Adolf
 Stenzel, Breslau 1839, s. 156–286.
- Der älteste Liber ordinarius der Trierer Domkirche: London, Brit. Mus., Harley 2958, An-
 fang 14. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Liturgiegeschichte der deutschen Ortskirchen*,
 hrsg. und bearb. von Adalbert Kurzeja, Münster 1970 (Liturgiewissenschaftliche
 Quellen und Forschungen, 52).
- Ex Modo agendi in ecclesia Wratislaviensi*, ed. Franziscus Schubert, [w:] *Excerpta ex
 Ordinariis Germanicis de summis anni ecclesiastici festivitibus*, ed. *idem*, Richar-
 dus Stapper, Münster 1936 (Opuscula et textus historiam ecclesiae eiusque vitam
 atque doctrinam illustrantia. Series liturgica, fasc. 7–8), s. 4–34.
- Inwentarz katedry wawelskiej z roku 1563*, oprac. Adam Bochnak, Kraków 1979 (Źródła
 do Dziejów Wawelu, 10).
- Libri ordinarii. Przewodnik po rękopisach*, oprac. Andrzej Suski, wprowadzenie Jan
 Miazek, Toruń 2019 (Fontes Scrutari, 5).
- Liturgiczne łacińskie dramatyzacje Wielkiego Tygodnia XI–XVI w.*, zebrał, wstępem i ko-
 mentarzem opatrzył Julian Lewański, Lublin 1999 (Źródła i Monografie – Towar-
 zystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 190; Staropolski Dra-
 mat Religijny, 1).
- Ordinale Sarvm sive Directorivm sacerdotvm: (Liber, quem Pica Sarum vulgo vocitat cle-
 rus) auctore Clemente Maydeston, sacerdote*, transcribed by William Cooke, ed. by

- Christopher Wordsworth, vol. 1–2, London 1901–1902 (Henry Bradshaw Society, vol. 20 i 22).
- Rękopiśmienne mszały przedtrydenckie. Katalog sumaryczny*, oprac. Andrzej Suski, wprowadzenie Félix María Arocena, Jan Miazek, Toruń 2017 (Fontes Scrutari, 2).
- Rubricarum instructum. Novum rubricarum Breviarii et Missalis Romani corpus approbatur*, [w:] *Acta Apostolicae Sedis. Commentarium officiale*, vol. 52, Typis Vaticanis 1960, s. 593–595.
- Sigismundi Rosiczii chronica et numerus episcoporum Wratislaviensium itemque gesta diversa transactis temporibus facta in Silesia et alibi. Ab anno C. 1051 usque 1470*, [w:] *Geschichtschreiber Schlesiens des XV. Jahrhunderts*, hrsg. von Franz Wächter, Breslau 1883 (Scriptores rerum Silesiacarum, Bd. 12), s. 29–92.
- Synody diecezji wrocławskiej i ich statuty*, wyd. Jakub Sawicki, na podstawie materiałów przysposobionych przy udziale Alfreda Sabischa, Wrocław 1963 (Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne, 10).
- Wykaz źródeł muzycznych w zbiorach polskich. Rękopisy liturgiczne z Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, red. Paweł Gancarczyk, Jolanta Guzy-Pasiak, Warszawa 2005–2013 (Katalog Źródeł Muzycznych w Polsce, 1), <http://www.ispan.pl/pl/wydawnictwa/publikacje-online/wykaz-zrodel-muzycznych-w-zbiorach-polskich.-rekopisy-liturgiczne-z-biblioteki-universyteckiej-we-wroclawiu>.
- Adamski Jakub, *Gotycka architektura sakralna na Śląsku w latach 1200–1420. Główne kierunki rozwoju*, Kraków 2017.
- Araszczuk Stanisław, *Przedtrydenckie wrocławskie księgi liturgiczne*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny”, 4 (1996), 1, s. 63–69.
- Barozzi Giovanni, *Liber ordinarius divinorum officiorum et consuetudinum Ecclesiae Pergami (1456–1464)*, a cura di Paolo Cavalieri, Michela Gatti, Daniele Piazzi, Milano 2015 (Fonti e strumenti per la storia e l’arte di Bergamo, 4).
- Bärsch Jürgen, *Totenliturgie im spätmittelalterlichen Frauenstift Essen. Die exequiae mortuorum nach dem Liber Ordinarius*, [w:] *Unitas in pluralitate. Libri ordinarii als Quelle für die Kulturgeschichte*, hrsg. von Charles Caspers, Louis van Tongeren, Münster 2015 (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen, 103), s. 327–356.
- Beach Alison I., *Placet nobis electio: The Election and Investiture of the Abbess at Fourteenth-Century Nivelles*, [w:] *The Liber Ordinarius of Nivelles (Houghton Library, MS Lat. 422). Liturgy as Interdisciplinary Intersection*, ed. Jeffrey F. Hamburger, Eva Schlottheuber, Tübingen 2020 (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation, 111), s. 165–174.
- Becker Wolfgang, *Die gregorianischen Gesänge des Essener Liber ordinarius. Transkription und vergleichende Untersuchungen zu den Gesängen aus den Handschriften Essen Hs. 19 und Düsseldorf Ms. C 47*, Hamburg 2014 (Schriftenreihe Studien zur Musikwissenschaft, 28).
- Behrendt Inga, *Liturgie und Finanzen. Stiftungsvermerke im Liber Ordinarius A-Gu 756 von Seckau in Österreich*, [w:] *Unitas in pluralitate. Libri ordinarii als Quelle für die*

- Kulturgeschichte*, hrsg. von Charles Caspers, Louis van Tongeren, Münster 2015 (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen, 103), s. 205–230.
- Boguniowski Józef Waław, *Ordinarium olomucense-cracoviense. Studium krytyczne*, „Nasza Przeszłość”, 95 (2001), s. 5–27.
- Boguniowski Józef Waław, *Rozwój historyczny ksiąg liturgii rzymskiej do Soboru Trydenckiego i ich recepcja w Polsce*, Kraków 2001.
- Caspers Charles M.A., *The Spiritual Meaning of the Feasts of Trinity Sunday and Corpus Christi in the Low Countries. An Exploration with the Aid of libri ordinarii*, [w:] *Unitas in pluralitate. Libri ordinarii als Quelle für die Kulturgeschichte*, hrsg. von Charles Caspers, Louis van Tongeren, Münster 2015 (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen, 103), s. 357–380.
- Caspers Charles M.A., Tongeren Louis van, *Libri ordinarii als Quelle für die Kulturgeschichte. Zur Einführung*, [w:] *Unitas in pluralitate. Libri ordinarii als Quelle für die Kulturgeschichte*, hrsg. von Charles Caspers, Louis van Tongeren, Münster 2015 (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen, 103), s. 1–14.
- Caspers Charles M.A., Tongeren Louis van, *Libri ordinarii as a Source for Cultural History. Introduction*, [w:] *Unitas in pluralitate. Libri ordinarii als Quelle für die Kulturgeschichte*, hrsg. von Charles Caspers, Louis van Tongeren, Münster 2015 (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen, 103), s. 15–28.
- Caspers Charles M.A., *On the Road: The Processions of the Nivelles' Canonesses and their Attitude towards the Outside World (c. 1350)*, [w:] *The Liber Ordinarius of Nivelles (Houghton Library, MS Lat. 422). Liturgy as Interdisciplinary Intersection*, ed. Jeffrey F. Hamburger, Eva Schlotheuber, Tübingen 2020 (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation, 111), s. 255–278.
- Derolez Albert, *Codicology and Paleography of the Nivelles Liber ordinarius*, [w:] *The Liber Ordinarius of Nivelles (Houghton Library, MS Lat. 422). Liturgy as Interdisciplinary Intersection*, ed. Jeffrey F. Hamburger, Eva Schlotheuber, Tübingen 2020 (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation, 111), s. 15–34.
- Dola Kazimierz, *Liturgia Wielkiego Tygodnia w katedrze wrocławskiej w XV wieku*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego”, 7 (1979), s. 179–215.
- Driscoll Michael Stephan, *Reconstructing Liturgical History before the libri ordinarii. The Role of Medieval Women in Death and Burial Practices*, [w:] *Unitas in pluralitate. Libri ordinarii als Quelle für die Kulturgeschichte*, hrsg. von Charles Caspers, Louis van Tongeren, Münster 2015 (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen, 103), s. 299–326.
- Du Cange [Charles du Fresne, sieur] [et al.], *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, t. 7, éd. augm. Léopold Favre, Niort 1883–1887.
- Effros Bonnie, *Elizabeth de Bierbais and the Relics of Gertrude of Nivelles*, [w:] *The Liber Ordinarius of Nivelles (Houghton Library, MS Lat. 422). Liturgy as Interdisciplinary Intersection*, ed. Jeffrey F. Hamburger, Eva Schlotheuber, Tübingen 2020 (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation, 111), s. 153–164.

- Falk Brigitta, Pawlik Anna, *Liturgie und Memoria: die Schatzstücke im Essener Liber ordinarius*, [w:] *Netzwerke der Memoria*, hrsg. von Jens Lieven, Michael Schlagheck, Barbara Welzel, Essen 2013, s. 119–156.
- Fischer Balthasar, *Die jährliche Schiffsprozession des mittelalterlichen Trierer Dom- und Stiftsklerus auf der Obermosel*, „Trierisches Jahrbuch”, 5 (1954), s. 6–12.
- Foley Edward, *The Abbey Church of St.-Denis. Liber ordinarius Bib. Maz. 526 and its Contribution to Understanding the Church's Architecture*, [w:] *Unitas in pluralitate. Libri ordinarii als Quelle für die Kulturgeschichte*, hrsg. von Charles Caspers, Louis van Tongeren, Münster 2015 (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen, 103), s. 159–180.
- Foley Edward, *The Libri ordinarii: an introduction*, „Ephemerides Liturgicae”, 102 (1988), s. 127–137.
- Gerlic Henryk, *Liturgia godzin w glogowskiej mansjonarii NMP w oparciu o „Rubrica sive ordo servandus in choro mansionariorum capelle Beate Virginis in summo Glogovie maioris”*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego”, 15 (1995), s. 335–383.
- Hamann Matthias, *Atque nihil uel semiliteratum moraretur – und damit auch den Halbgelbilden nichts aufhalte. Die Erneuerung liturgischer Bücher durch Albrecht von Brandenburg im Licht des Liber Ordinarius Hallensis (1532)*, [w:] *Unitas in pluralitate. Libri ordinarii als Quelle für die Kulturgeschichte*, hrsg. von Charles Caspers, Louis van Tongeren, Münster 2015 (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen, 103), s. 55–80.
- Hamann Matthias, *Der Liber Ordinarius Hallensis 1532 (Staatsbibliothek Bamberg, Msc. Lit. 119). Liturgische Reformen am Neuen Stift in Halle an der Saale unter Albrecht Kardinal von Brandenburg*, Münster 2014 (Jerusalem Theologisches Forum, 27).
- Hamburger Jeffrey F., *Description of the Liber ordinarius of Nivelles, Houghton Library, MS Lat 422 and the Date of its Decoration*, [w:] *The Liber Ordinarius of Nivelles (Houghton Library, MS Lat. 422). Liturgy as Interdisciplinary Intersection*, ed. Jeffrey F. Hamburger, Eva Schlotheuber, Tübingen 2020 (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation, 111), s. 11–14.
- Hoven van Genderen Bram van den, *Posture and Behaviour. Customaries of three Utrecht Chapters Regarding Correct Liturgical Practice*, [w:] *Unitas in pluralitate. Libri ordinarii als Quelle für die Kulturgeschichte*, hrsg. von Charles Caspers, Louis van Tongeren, Münster 2015 (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen, 103), s. 269–298.
- Jedin Hubert, *Zur Geschichte des Breslauer Direktoriums*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte”, 5 (1940), s. 197–205.
- Jucezka Stanisław, *Duchowni czescy w kapitulach śląskich. Z dziejów powiązań personalnych między Koroną a prowincją*, [w:] *Náboženský život a církevní poměry v zemích Koruny české ve 14.–17. století*, ed. Lenka Bobková, Jana Konvičná, Praha 2009 (Korunní země v dějinách českého státu, 4), s. 202–220.
- Jucezka Stanisław, *Wrocławska kapituła katedralna a Czechy od XIV do XVI wieku*, [w:] *Kapituly v zemích Koruny české a v Uhrách ve středověku / Die Kapitel in den*

- Ländern der böhmischen Krone und in Ungarn im Mittelalter*, sestavili Jan Hrdina, Martina Maříková, Praha 2011 (Documenta Pragensia Supplementa, 2), s. 204–220.
- Jungnitz Joseph, *Gesichte der Fronleichnamprozession in Breslau*, „Schlesisches Pastorblatt“, 19 (1898), 13, s. 122–125.
- Kaczmarek Romuald, *Związki artystyczne Pragi i Wrocławia w ostatniej tercji XIV wieku. Rzeźba i sklepienia*, [w:] *Slezsko – země Koruny České. Historie a kultura 1300–1740*, ed. Helena Dáňová, Jan Klípa, Lenka Stolárová, Praha 2008, s. 11–26.
- Kelly Thomas Forrest, Klöckener Martin, *The Liber Ordinarius of the Abbey of St. Gertrude at Nivelles: Harvard University, Houghton Library MS Lat. 422*, Münster 2020 (Spicilegium Friburgense, 48).
- Klimkowska Milena, *Szesnastowieczny rękopis PL-WRu IV Q 207 z wrocławskiego klasztoru kanoników regularnych na Piasku jako źródło muzyki liturgicznej*, [w:] *Muzyczne oblicza Śląska. Materiały z konferencji, Wrocław 19.06.2008*, red. Agnieszka Drożdżewska, Grzegorz Joachimiak, Wrocław–Lublin 2008, s. 19–26.
- Klugseder Robert, *Der mittelalterliche Liber ordinarius der Diözese Passau: Entstehungs- und Wirkungsgeschichte*, „Studien zur Musikwissenschaft“, 57 (2013), s. 11–43.
- Kumor-Gomułka Bożena, *Die Breslauer Kirchenbibliotheken in den Plänen zur Schlesischen Zentralbibliothek. Die Idee der Gründung einer vereinigten Stadtbibliothek Breslau in der Zeit vor und nach der Säkularisation*, [w:] *Die Auflösung der Klöster in Preußisch-Schlesien 1810*, hrsg. von Marek Derwich, Wrocław 2016 (Dziedzictwo Kulturowe po Skasowanych Klasztorach, 6), s. 301–315.
- Löffler Anette, *Der Liber Ordinarius und die Liturgie des Deutschen Ordens*, [w:] *Neue Studien zur Literatur im Deutschen Orden*, hrsg. von Arno Mentzel-Reuters, Bernhard Jähnig, Marburg 2014 (Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur, Beihefte 19), s. 93–104.
- Lohse Tillmann, *Stand und Perspektiven der Liber ordinarius-Forschung*, [w:] *Liturgie in mittelalterlichen Frauenstiften. Forschungen zum Liber ordinarius*, hrsg. von Klaus Gereon Beuckers, Essen 2012 (Essener Forschungen zum Frauenstift, 10), s. 215–255.
- Loos Ike de, *Libri ordinarii of the Low Countries. Observations regarding Filiation and Diversity*, [w:] *Unitas in pluralitate. Libri ordinarii als Quelle für die Kulturgeschichte*, hrsg. von Charles Caspers, Louis van Tongeren, Münster 2015 (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen, 103), s. 81–104.
- Löther Andrea, *Prozessionen in spätmittelalterlichen Städten. Politische Partizipation, obrigkeitliche Inszenierung, städtische Einheit* (Norm und Struktur. Studien zum sozialen Wandel in Mittelalter und früher Neuzeit, 12), Köln–Weimar–Wien 1999.
- Machilek Franz, *Der Liber breviariorum von St. Veit zu Prag von ca. 1384 und seine topographischen Angaben*, [w:] *Heiliger Raum. Architektur, Kunst und Liturgie in mittelalterlichen Kathedralen und Stiftskirchen*, hrsg. von Franz Kohlschein, Peter Wünsche, Münster 1998 (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen, 82), s. 207–224.

- Machilek Franz, Machilek Margarita, *Der Liber breviarior der Prager Kathedralkirche in der Universitätsbibliothek Würzburg (M.p.th.f. 131)*, „Umeni. Časopis Ústavu dějin umění Akademie věd České republiky”, 41 (1993), s. 375–385.
- Mandziuk Józef, *Historia Kościoła katolickiego na Śląsku*, t. 1: *Średniowiecze*, cz. 1: *(Do 1417 roku)*, Warszawa 2010; cz. 2: *Od 1417 do 1520 roku*, Warszawa 2010.
- Mandziuk Józef, *Wrocławskie księgi liturgiczne*, „Prawo Kanoniczne. Kwartalnik prawnohistoryczny”, 34 (1991), 3–4, s. 193–202.
- Mateja Erwin, *Śląski kalendarz liturgiczny świętych. Geneza i rozwój do czasu reformy papieża Piusa X*, Opole 2006 (Opolska Biblioteka Teologiczna, 85).
- Miazek Jan, *Wprowadzenie*, [w:] *Libri ordinarii. Przewodnik po rękopisach*, oprac. Andrzej Suski, wprowadzenie Jan Miazek, Toruń 2019 (Fontes Scrutarij, 5), s. 21–38.
- Möhlig Andreas, *Kirchenraum und Liturgie. Der spätmittelalterliche Liber ordinarius des Aachener Marienstifts*, Köln 2016 (Bonner Beiträge zur Kirchengeschichte, 29).
- Mrozowicz Wojciech, *Breslauer Synoden des Mittelalters und ihre Widerspiegelung in den Quellen: Ausgewählte Probleme*, [w:] *Partikularsynoden im späten Mittelalter*, hrsg. von Nathalie Kruppa, Leszek Zygnier, Göttingen 2006 (Studien zur Germania Sacra, Bd. 29; Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Bd. 219), s. 275–287.
- Myśliwski Grzegorz, *Wrocław w przestrzeni gospodarczej Europy (XIII–XV w.): centrum czy peryferie*, Wrocław 2009 (Monografie Fundacji na rzecz Nauki Polskiej. Seria Humanistyczna).
- Odenthal Andreas, *Adaptation – Addition – Substitution – Revision. Formen der Überlieferung in liturgischen Quellen vom Spätmittelalter zur Frühen Neuzeit*, [w:] *Unitas in pluralitate. Libri ordinarii als Quelle für die Kulturgeschichte*, hrsg. von Charles Caspers, Louis van Tongeren, Münster 2015 (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen, 103), s. 29–54.
- Odenthal Andreas, *Liturgie, Sakraltopographie und Saliermemorie. Eine Spurensuche zum theologischen Grundkonzept des Speyerer Domes anhand des Liber Ordinarius aus dem 15. Jahrhundert*, [w:] *Der Dom zu Speyer. Konstruktion, Funktion und Rezeption zwischen Salierzeit und Historismus*, hrsg. von Matthias Müller, Matthias Untermann, Dethard von Winterfeld, Darmstadt 2013, s. 279–296.
- Odenthal Andreas, *Pfarrlicher Gottesdienst vom Mittelalter zur Frühen Neuzeit: eine Problemskizze aus liturgiewissenschaftlicher Perspektive*, [w:] *Die Pfarrei im späten Mittelalter*, hrsg. von Enno Bünz, Gerhard Fouquet, Ostfildern 2013 (Vorträge und Forschungen, 77), s. 157–212.
- Ożóg Krzysztof, *Kleine Pastoralkompendien in den spätmittelalterlichen Synodalstatuten Polens*, [w:] *Partikularsynoden im späten Mittelalter*, hrsg. von Nathalie Kruppa, Leszek Zygnier, Göttingen 2006 (Studien zur Germania Sacra, Bd. 29; Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Bd. 219), s. 215–238.
- Piechota Benigny Zbigniew, *Kult liturgiczny św. Anny na Śląsku w świetle średniowiecznych rękopisów liturgicznych*, „Studia Historyczno-Teologiczne Śląska Opolskiego”, 2 (1970), s. 99–130.

- Piechota Benigny Zbigniew, *Początki kultu świętej Anny na Śląsku*, [w:] *Dziedzictwo duchowe i historyczne Góry Świętej Anny. Materiały z sesji naukowej odbytej na Górze św. Anny 5 listopada 1996 r.*, red. Wanda Musialik, Opole–Wrocław 1997, s. 9–20.
- Piechota Benigny Zbigniew, *Średniowieczne śląskie teksty liturgiczne o św. Annie*, [w:] *Studia z dziejów liturgii w Polsce*, t. 2, red. Marian Rechowicz, Waław Schenk, Lublin 1976, s. 127–167.
- Ploeg Kees van der, *Preserving and Reshaping. The Intricacies of Liturgy and Architecture at St. Lebuinus', Deventer*, [w:] *Unitas in pluralitate. Libri ordinarii als Quelle für die Kulturgeschichte*, hrsg. von Charles Caspers, Louis van Tongeren, Münster 2015 (*Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen*, 103), s. 181–204.
- Pobóg-Lenartowicz Anna, *A czyny ich były liczne i godne pamięci. Konwent klasztoru kanoników regularnych NMP na Piasku we Wrocławiu do początku XVI wieku*, Opole 2007 (*Z Dziejów Kultury Chrześcijańskiej na Śląsku*, 40).
- Pobóg-Lenartowicz Anna, *Kanonicy regularni na Śląsku. Życie konwentów w śląskich klasztorach kanoników regularnych w średniowieczu*, Opole 1999 (*Uniwersytet Opolski – Studia i monografie*, 269).
- Praßl Franz Karl, *Der Salzburger Liber Ordinarius (1198) und seine Bearbeitungen als Hinweise auf theologische, liturgische (und musikalische) Veränderungen*, „*Edition. Internationales Jahrbuch für Editions-wissenschaft*“, 31 (2017), s. 32–58.
- Praßl Franz Karl, *Der Salzburger Liber Ordinarius aus dem Jahre 1198 und seine Liturgiekommentare*, [w:] *Unitas in pluralitate. Libri ordinarii als Quelle für die Kulturgeschichte*, hrsg. von Charles Caspers, Louis van Tongeren, Münster 2015 (*Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen*, 103), s. 105–128.
- Rajman Jerzy, [rec.], *Franciszek Wolnik, Służba Boża w rudzkiej opactwie cystersów*, Opole 2013, „*Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*”, 69 (2014), 1, s. 143–146.
- Rubin Miri, *Corpus Christi. The Eucharist in Late Medieval*, Cambridge 1991.
- Sawicka Stanisława, *Straty wojenne zbiorów polskich w dziedzinie rękopisów iluminowanych*, Warszawa 1952 (*Prace i Materiały Wydziału Rewindykacji i Odszkodowań*, 10).
- Schenk Waław, *Kult liturgiczny św. Stanisława Biskupa na Śląsku w świetle średniowiecznych rękopisów liturgicznych. Studium historyczno-liturgiczne*, Lublin 1959 (*Rozprawy Doktorskie, Magisterskie i Seminaryjne – Katolicki Uniwersytet Lubelski. Wydział Teologiczny*, t. 9).
- Schenk Waław, *Rękopisy liturgiczne od XIII do XV wieku w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, „*Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*”, 2 (1961), 1–2, s. 185–206; 6 (1963), s. 191–209.
- Schlotheuber Eva, Hamburger Jeffrey F., *Document Edition and Translation*, [w:] *The Liber Ordinarius of Nivelles (Houghton Library, MS Lat. 422). Liturgy as Interdisciplinary Intersection*, ed. Jeffrey F. Hamburger, Eva Schlotheuber, Tübingen 2020 (*Spätmittelalter, Humanismus, Reformation*, 111), s. 380–445.
- Schubert [Franziskus], *Ein altes Osterspiel*, „*Schlesisches Pastoralblatt*”, 48 (1928), 4, s. 61–62.

- Schulte Lambert, *Aktenmäßige Beiträge zur Geschichte des Breslauer Bußwesens im Mittelalter*, „Schlesisches Pastoralblatt”, 36 (1915), 10, s. 147–149.
- Schulte Lambert, *Aktenmäßige Beiträge zur Geschichte des Breslauer. Bußwesens im Mittelalter*, Breslau 1918.
- Skierska Izabela, *Einkünfte der Pfarrer im spätmittelalterlichen Polen*, [w:] *Pfarreien im Mittelalter: Deutschland, Polen, Tschechien und Ungarn im Vergleich*, hrsg. von Nathalie Kruppa unter Mitwirkung von Leszek Zygmier, Göttingen 2008 (Studien zur Germania Sacra, Bd. 32; Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Bd. 238), s. 551–572.
- Skierska Izabela, *Sabbatha sanctifices. Dzień święty w średniowiecznej Polsce*, Warszawa 2008.
- Sobeczko Helmut Jan, *Der Liber Ordinarius der Breslauer Kathedrale von 1563 und seine Ortsangaben für die Feier der Liturgie*, [w:] *Heiliger Raum. Architektur, Kunst und Liturgie in mittelalterlichen Kathedralen und Stiftskirchen*, hrsg. von Franz Kohlschein, Peter Wünsche, Münster 1998 (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen, 82), s. 187–206.
- Sobeczko Helmut Jan, *Liber Ordinarius jako źródło do badań nad liturgią przedtrydencką*, [w:] *Powrót do źródeł. Metodologia i teologia w badaniach źródeł liturgicznych*, red. Janusz Mieczkowski, Przemysław Nowakowski, Opole 2012 (Ad fontes liturgicos, 1), s. 51–73.
- Sobeczko Helmut Jan, *Liturgia katedry wrocławskiej według przedtrydenckiego Liber ordinarius z 1563 roku (Opole, Archiwum Diecezjalne, rkps nr M 1)*, Opole 1993 (Rozprawy i opracowania. Instytut Teologiczno-Pastoralny w Opolu, 8).
- Staal Casper H., *Die Schaumkellen von Oudmunster in Utrecht. Die Identifikation eines liturgischen Geräts*, [w:] *Unitas in pluralitate. Libri ordinarii als Quelle für die Kulturgeschichte*, hrsg. von Charles Caspers, Louis van Tongeren, Münster 2015 (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen, 103), s. 251–268.
- Suski Andrzej, *Wydania średniowiecznych rękopisów liturgicznych typu Libri ordinarii*, „Liturgia Sacra. Liturgia – Musica – Ars”, 28 (2022), 2, s. 163–203.
- Szukiel Piotr, *Liber ordinarius klasztoru premonstratensów na Ołbinie. Przyczynek do dalszych badań nad rękopisem*, [w:] *Od benedyktynów i premonstratensów do salezjanów. Dzieje kościoła i parafii św. Michała Archaniola na wrocławskim Ołbinie. Materiały konferencji naukowej z okazji 70-lecia obecności salezjanów na wrocławskim Ołbinie (Wrocław, 28–29 kwietnia 2017 r.)*, red. Marek L. Wójcik, Wrocław–Borowianka 2018, s. 93–109.
- Tongeren Louis van, *A Blending of Genres. The Special Nature of the Liber Ordinarius of St. Saviour's or Oudmunster in Utrecht*, [w:] *Unitas in pluralitate. Libri ordinarii als Quelle für die Kulturgeschichte*, hrsg. von Charles Caspers, Louis van Tongeren, Münster 2015 (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen, 103), s. 129–158.
- Tongeren Louis van, *Holy Week in Nivelles*, [w:] *The Liber Ordinarius of Nivelles (Houghton Library, MS Lat. 422). Liturgy as Interdisciplinary Intersection*, ed. Jeffrey F. Hamburger, Eva Schlotheuber, Tübingen 2020 (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation, 111), s. 239–244.

- Tymosch Stanisław, *Gnesener Provinzial- und Diözesansynoden im 14. und 15. Jahrhundert: Ein Überblick*, [w:] *Partikularsynoden im späten Mittelalter*, hrsg. von Nathalie Kruppa, Leszek Zygmier, Göttingen 2006 (Studien zur Germania Sacra, Bd. 29; Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Bd. 219), s. 177–198.
- Urban Waclaw, *Rękopisy liturgiczne Biblioteki Kapitulnej we Wrocławiu*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 6 (1963) s. 155–190.
- Urban Waclaw, *Studia nad dziejami diecezji wrocławskiej w pierwszej połowie XV wieku*, Wrocław–Opole 1959.
- Völkel Richard, *Die persönliche Zusammensetzung des Neisser Kollegiatkapitels während seiner Residenz in der Altstadt Neisse 1477–1650 an der Kollegiatkirche SS. Johannes Ev. und Nikolaus*, „Bericht der Wissenschaftlichen Gesellschaft Philomathie in Neisse”, 42 (1938), s. 1–239.
- Wałkowski Andrzej, Wolnik Franciszek, *Liber Ordinarius z Ołoboku znany także jako „Horae diurnae, Officium parvum” z Mogiły. Próba wyjaśnienia proveniencji kodeksu*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Librorum”, 17 (2013), s. 9–47.
- Wiśniowski Eugeniusz, *Parafie w średniowiecznej Polsce: struktura i funkcje społeczne*, Lublin 2004 (Dzieje chrześcijaństwa Polski i Rzeczypospolitej Obojga Narodów, 1. Średniowiecze, 2).
- Wolnik Franciszek, *Diecezjalne i zakonne Libri Ordinarii źródłem do badania średniowiecznej liturgii śląskiej*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego”, 18 (1998), s. 189–211.
- Wolnik Franciszek, *Formy pobożności praktykowane przez nyskich bożogrobców*, [w:] *Tradycje monastyczne w Europie. Między liturgiką a performatyką. II*, red. Erwin Mateja, Zbigniew W. Solski, Opole 2016 (Opolska Biblioteka Teologiczna, 155), s. 101–110.
- Wolnik Franciszek, *Liturgia bożogrobców nyskich w średniowieczu*, [w:] *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym. Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej w Turawie w dniach 6–8 V 1999 r. przez Instytut Historii Uniwersytetu Opolskiego i Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego*, red. Marek Derwich, Anna Pobóg-Lenartowicz, Wrocław–Opole 2000 (Opera ad Historiam Monasticam Spectantia, Series I: Colloquia 4), s. 459–477.
- Wolnik Franciszek, *Liturgia godzin w diecezji wrocławskiej w XV wieku*, Opole 1994 (Rozprawy i Opracowania. Instytut Teologiczno-Pastoralny w Opolu, 13).
- Wolnik Franciszek, *Liturgia śląskich cystersów w średniowieczu*, Opole 2002 (Opolska Biblioteka Teologiczna, 52).
- Wolnik Franciszek, *Liturgia śmierci i pogrzebu w klasztorze wrocławskich premonstratensów w średniowieczu*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego”, 20 (2000), s. 351–369.
- Wolnik Franciszek, *Liturgia Wielkiego Tygodnia w konwencie wrocławskich dominikanów w XV wieku*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego”, 21 (2001), s. 301–326.

- Wolnik Franciszek, *Liturgia Wielkiego Tygodnia w śląskich konwentach kanoników regularnych w średniowieczu*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego”, 22 (2002), s. 227–255.
- Wolnik Franciszek, *Liturgia Wielkiego Tygodnia we wrocławskim konwencie premonstratensów w średniowieczu*, [w:] *Ut mysterium paschale vivendo exprimatur. Księga pamiątkowa dedykowana Księdzu Profesorowi Helmutowi Janowi Sobeczce, dziekanowi Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego z okazji 60. rocznicy urodzin*, red. Tadeusz Dola, Rudolf Pierskała, Opole 2000 (Opolska Biblioteka Teologiczna, 38), s. 205–221.
- Wolnik Franciszek, *Liturgiczny kalendarz wrocławskich premonstratensów według XV-wiecznego Liber Ordinarius*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego”, 19 (1999), s. 193–209.
- Wolnik Franciszek, *Piętnastowieczny kalendarz liturgiczny kanoników regularnych z Żagania*, [w:] *Crux Christi – spes nostra. Księga pamiątkowa dedykowana księdzu biskupowi Janowi Kopcowi z okazji 60-lecia urodzin, 35-lecia prezbiteratu, 15-lecia sakry biskupiej i 25-lecia pracy naukowej*, red. Kazimierz Dola, Norbert Widok (Opolska Biblioteka Teologiczna, 101), Opole 2007, s. 339–357.
- Wolnik Franciszek, *Rękopisy liturgiczne źródłem do badań historycznych*, „Liturgia Sacra. Liturgia – Musica – Ars”, 22 (2016), 1, s. 69–86.
- Wolnik Franciszek, *Śląskie Libri Ordinarii*, [w:] *Piśmiennictwo sakralne w dziejach Polski do końca XVIII wieku na tle powszechnym*, red. Stanisław Bułajewski, Jan Gancewski, Andrzej Wałkowski, Józefów 2012, s. 83–110.
- Wolnik Franciszek, *Tajemnica Krzyża w liturgii nyskich bożogrobców*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego”, 16 (1996), s. 289–312.
- Wólkiewicz Ewa, *Kościół i jego wierni. Struktury kościelne i formy pobożności w średniowiecznej Nysie*, Kraków 2014.
- Zahajkiewicz Marek Tomasz, *„Tractatus sacerdotalis” Mikołaja z Błonia na tle teologii przełomu wieku XIV i XV*, Lublin 1979.
- Zahajkiewicz Marek Tomasz, *Liturgia Mszy Świętej w świetle „Tractatus sacerdotalis de sacramentis” Mikołaja z Błonia. Studium historyczno-liturgiczne*, [w:] *Studia z dziejów liturgii w Polsce*, t. 1, red. Marian Rechowicz, Waław Schenk, Lublin 1973, s. 31–93.
- Zalewski Zbigniew, *Święto Bożego Ciała w Polsce do wydania Rytuału Piotrkowskiego (1631 r.)*, [w:] *Studia z dziejów liturgii w Polsce*, t. 1, red. Marian Rechowicz, Waław Schenk, Lublin 1973, s. 130–134.
- Zaremska Hanna, *Procesja Bożego Ciała w Krakowie w XIV–XVI wieku*, [w:] *Kultura elitarna i masowa w Polsce późnego średniowiecza*, red. Bronisław Geremek, Wrocław 1978, s. s. 25–40.
- Ziętek-Krysiński Piotr, *Dramatyzacje liturgiczne Wielkiego Tygodnia w żagańskim klasztorze kanoników regularnych pod koniec XV wieku*, „Liturgia Sacra. Liturgia – Musica – Ars”, 20 (2014), 1, s. 93–111.

O AUTORZE

Piotr Szukiel – doktor nauk humanistycznych, wrocławianin podejmujący głównie badania w zakresie kodykologii, dziejów śląskiego kanonikatu regularnego w średniowieczu oraz średniowiecznej liturgii diecezji wrocławskiej. Z zamiłowaniem także badacz dziejów Przedmieścia Odrzańskiego we Wrocławiu. Konsultant merytoryczny Telewizji Polskiej S.A. Adres e-mail: piotrszukiel@gmail.com